

Galpert Ernő

Életrajz

Galpert Ernő az átlagosnál magasabb, vékony, fiatalos ember. Annak ellenére, hogy ez év júniusában tölti be a nyolcvanadik életévét, kortársainak többségével ellentétben, nem igazán lehet öregembernek nevezni. Tartása és alakja olyan maradt, mint egy fiatalemberé, a mozgása fürge, dús haja van, a tekintete tiszta és vidám, az arcán mosoly ül. Az irataiban és az igazolványában az Erneszt név szerepel, de mindenki Arinak szólítja, Ari a születésekor kapott nevének, az Arnustnak a becézett formája. A gyerekektől kezdve egészen a vele egyidősekig mindenki Ari bácsinak szólítja. Oroszul nagyon tisztán, de enyhe magyar akcentussal beszél. Mint ahogy Ungvár sok más lakosa, Galperték is szívesen isznak napközben finom, erős kávét, amit Galpert Ernő felesége, Tilda asszony készített el. A Galpert házaspár nagyon vendégszerető és nyitott. Ungvár régi központjában laknak egy kétszobás lakásban, ez a ház még a csehszlovák fennhatóság ideje alatt épült, az 1920-as években. A bútorzat régi, masszív. Ragyog minden a tisztaságtól. Galperték negyven éve élnek ebben a lakásban, itt nőttek fel a fiaik. Galpert Tilda a családi fészek gondos őrzője. Az emberek már úgy megszokták, hogy csak együtt látni őket, hogy Ari bácsi azzal viccelődött, kénytelen lesz a Heszed női klubjába is eljánni, ahová a felesége iratkozott be.

Nagyszüleim és szüleim

Galpert nagyapám és nagyanyám, akik apai ágon voltak nagyszüleim, Kárpátalján, a Bereg megyei Alsóvereckén éltek. Nagyapámat és nagyanyámat nagyon jól ismertem. Nagyapámat Galpert Pinkásznak hívták, Alsóvereckén született az 1860-as években. Nagyanyámat Leának hívták, az 1870-es években született, de sem a születési helyét, sem nagyanyám lánykori nevét nem ismerem. A nagyszüleim rokonai közül senkivel sem találkoztam. Ifjúkorában nagyapám egy jesivában tanult, de nem tudom, hol. A nagyszüleim összes gyermeke Alsóvereckén született, a huszadik század elején pedig az egész család Munkácsra költözött [Alsóverecke – kisközség volt Bereg vm.-ben, 1891-ben 1500 rutén és német, 1910-ben 1900, túnyomórészt szintén rutén és német (mindössze 200 magyar) lakossal (járási szolgabírói hivatal, járásbíróóság, a Schönborn-uradalom majorsága). A Verhovina hegyvidék központja, a 19–20. század fordulóján a Földművelési Minisztérium Egan Ede által vezetett szociálpolitikai programjának, az ún. hegyvidéki akciónak egyik központja (földjuttatás, hitelszövetkezetek alakítása, ill. fogyasztási szövetkezetek létrehozása – elsősorban a zsidó kereskedők kiszorításának céljával – az ország egyik legszegényebb vidékén), mint a tejgazdasággal és tejmunkásképző iskolával. A trianoni

békeszerződéssel a község Csehszlovákiához került, ma Ukrajnában van. – A szerk.]

A nagyszüleimnek nyolc gyermeke volt, akik közül három maradt a szülőknél: édesapám, Galpert Ósiás, az öccse, Jidl és a húga, akinek nem emlékszem a nevére. Apám húga, miután férjhez ment, a férjéhez költözött valahová, úgyhogy nem is emlékszem rá. A többiek, amint felnőttek, elhagyták a szülői házat. Édesapám egyik bátyja, a nevét már elfelejtettem, a kolumbiai Bogotában élt. Egy másik bátyja, Galpert Mojse Szlovákiában [akkor: Csehszlovák Köztársaság], Nagymihályon élt. Édesapám egyik nővére kivándorolt Svájcba, két bátyja, Jankel és Berl pedig az 1920-as években Palesztinába vándorolt ki. Mielőtt kimentek, még az első világháború előtt hachsara táborokban tanultak. Ezek ifjúsági táborok voltak, amolyan fölkészítő tanfolyamok, ahol a zsidó gyerekeket a palesztinai életre készítették föl, szakmát tanítottak nekik.

Az 1900-as évek elején édesapám családja Munkácsra költözött. Így hát nem csak én, de valószínűleg az édesapám sem tudott volna mit mesélni Alsóvereckéről. Gyakorlatilag Munkácson nőtt fel. Miután Munkácsra költözött a család, nagyapám egy temetkezési vállalatnál [Hevra Kadisa] helyezkedett el. Jidl, édesapám öccse segített neki. Jidl a házassága előtt a szüleinél lakott. A nagyapám köztiszteletnek örvendő haszid volt. Persze az én emlékezetemben már öregemberként maradt meg. Tekintélyes külsejű ember volt, nagy fehér szakállal, és ahogy az egy haszidhoz illik, pajesszal. Hétköznapi fekete öltönyt és kerek fekete sapkát viselt [lásd: kápedli], szombaton pedig hosszú fekete kaftánt és a fején járműkét, de nem csak amolyan simát, hanem olyat, amin tizenhárom mókusfarok volt [Az interjúalany a strájmliira gondol (melyet főképpen caddikok és jómódú, jámbor haszidok hordtak szombaton és ünnepnapon). A strájmli szélén tizenhárom prémadarab, tizenhárom fark csüng, ami a 13 zsidó törzsre (József két fiát külön számítva), a Maimonides által összeállított 13 hittételre és főként az Örökkévaló 13 tulajdonságára emlékeztette őket. – A szerk]. A haszidok ilyeneket hordtak szombaton és a zsidó ünnepek alkalmával. Nagyanyám háztartásbeli volt. Most, hogy nyolcvan éves vagyok, már belátom, hogy a nagyanyám, aki hatvanéves korában halt meg, még fiatal volt, de akkoriban nekem vénséges vénasszonynak tűnt. Lehet, hogy nagyanyám azért öregedett meg idő előtt, mert nagyon szomorkodott amiatt, hogy a gyermekei messzi tájakon élnek, távol a szüleiktől. Nagyanyám úgy maradt meg az emlékezetemben, hogy fekete ruhát visel, a fején pedig fekete kendő van. Nagyon jószágos és kedves asszony volt, és gyengéden szerette nagyszámú unokáját.

Édesapám családja nagyon vallásos volt. Egy haszid családban nem is lehetett ez másként. Nagyapám is és bár micvójuk után a fiai is minden nap eljártak a zsinagógába. Otthon megünnepelték a sábeszt, megtartották a zsidó ünnepeket. Egymás között jiddisül beszéltek. A család minden tagja tudott magyarul és németül. Édesapám, ahogy később az öccse, Jidl is, a héder elvégzése után jesivába járt Pozsony közelében, Nyitrán. Édesapám mesélt nekem a jesivabeli tanulmányairól, életéről. A diákok között főleg szegény családokból való fiúk voltak. Nem engedhették meg maguknak, hogy étteremben egyenek, mint azok a diákok, akiknek gazdag szüleik voltak. A zsidó családoknál szokás volt ebédre hívni az ilyen szegény diákokat, hogy meg tudjanak takarítani egy kis pénzt. Édesapám az egyik nap az egyik családhoz ment ebédelni, a másik nap a másikhoz és így tovább [Úgy mondták, hogy „napokat ettek”. – A szerk.]. Édesapám nagyon szórakoztatóan tudott mesélni ezekről az ebédekről. Hiszen a családok nem voltak egyformák, és a szegény diákhoz is különféleképpen viszonyultak: az egyik helyen lenézték, a másik helyen tisztelték, és barátságosak voltak vele. Egyébként gyerekkoromban, a mi családukban is szokásban volt ez a dolog. Munkácson volt egy jesiva, és Cháim, az egyik szegény

zsidó diák minden kedden eljött hozzánk ebédelni. Édesanyám igyekezett valami finomat főzni kedden, mindent megtett azért, hogy Cháim otthon érezze magát.

Az első világháborúban apámat behívták a hadseregbe. Az Osztrák–Magyar Monarchia oldalán harcolt Oroszország ellen, és fogságba került Oroszország Tverszkaja megyéjében. Édesapám mesélt a fogságban töltött időkről. Nagyon jó véleménnyel volt az oroszokról. A hadifoglyokat földbirtokosoknál dolgoztak, jó körülmények között éltek náluk, rendszeren kaptak enni, jóindulatúan viselkedtek velük. Itt érte apámat az 1917-es forradalom. A forradalom után polgárháború volt. Amikor 1918-ban vége lett a háborúnak, a bolsevikok szabadon engedték az összes hadifoglyot, akiket a cári hadsereg vett fogságba, és édesapám hazatért Munkácsra. Nem sokkal az után, hogy visszatért, összeházasodott édesanyámmal.

Édesanyám apja már nem élt, amikor megszülettem. Kallus Áronnak hívták. Kárpátalja zsidói nagyrészt Galíciából települtek át. A családneveket akkoriban gyakran azokról a helységnevekről kapta az ember, ahonnan érkezett. Kárpátalján sok Debelzer, Bolehover nevű zsidó volt. Ezek mind galíciai helységnevek voltak, aztán vezetéknevek lettek. A Galpert név valószínűleg a Galper helység nevéből származik. Ukrajnában nincs Galper nevű helység, bár létezik a Galperin. Lehet, hogy amikor az őseink ide költöztek, az Osztrák–Magyar Monarchiába, a nevüket németesítették vagy magyarosították. A nagyapám pontos születési helyét nem ismerem. Az 1860-as években született. Áron nagyapa iparos volt, üveges. A nagyanyámat Kallus Leának hívták. A nagymama az 1870-es években született Kárpátalján, de nem tudom pontosan, hol. Nem tudom a leánykori nevét sem. Háztartásbeli volt. Édesanyám és a testvérei Munkácson születtek. Édesanyám volt a legidősebb a családban. 1894-ben született, és a Piroska nevet adták neki. A zsidó neve pedig Perl volt. A gyerekek között egy-két év korkülönbség volt. Édesanyám után született a húga, Hendl. A harmadik gyermek Jankel volt, egy fiú, a legfiatalabb pedig megint egy fiúgyermek, Nuchim.

Édesanyám családja is vallásos volt. Nem voltak persze olyan vallásosak, mint a haszid családok, de sábeszkor és ünnepekkor eljártak a zsinagógába, imádkoztak otthon, megünnepelték a sábeszt és a zsidó ünnepeket, kóser háztartást vezettek. Minden gyermek zsidó nevelésben részesült. Otthon jiddisül beszéltek, a nem zsidó szomszédokkal pedig magyarul.

Az első világháború idején Kárpátalján influenzajárvány tombolt, ahogy akkor hívták, a spanyolnátha [Spanyolnátha – a 20. század első nagy járványának, az influenzaszerű tünetekkel járó spanyolnáthajárványnak 1918–1919-ben 20-21 millió áldozata volt. Magyarországon 1918 októberében például 44 ezren haltak meg a betegségben. – A szerk.]. Munkácson minden nap emberek tömege betegedett meg influenzában, nagyon sok ember meghalt. Hogy a betegség ne terjedhessen tovább, az influenzában meghalt emberek holttestét kivitték a zsidó temetőbe, gödrökbe dobták, és klórmésszel öntötték le. A legfélelmetesebb az volt, hogy ugyanezekbe a gödrökbe dobták bele a még élő embereket is, ha látszott rajtuk, hogy nemsokára meghalnak. Így halt meg édesanyám öccse, Nuchim is. Nagyapám az influenzába halt bele, Nuchimot meg még élve vitték el a házból. Mindketten 1914-ben haltak meg [Tudomásunk szerint 1914-ben még nem tombolt olyan influenzajárvány, amelynek során tömegsírba hantolták volna el az áldozatokat. Valószínűleg később, 1918 körül haltak meg. – A szerk.]. Nagyapám nem érte meg édesanyám esküvőjét.

Áron nagyapám halála és az előírt gyász után nagyanyám újra férjhez ment egy idős özvegy zsidóhoz, aki a szlovákiai városban, Nagymihályon élt, ugyanott, ahol édesapám bátyja, Mojse.

Nagyanyám második férjéről csak annyit tudok, hogy sajhet [sakter] volt. A nevére nem emlékszem. Nagyanyám minden évben ellátogatott hozzánk néhány napra. Bennem ez a kép maradt meg róla: egy alacsony néni, aki fekete kendőt és fekete ruhát visel. Nagyanyám és a férje 1941-ben haltak meg, a második világháború idején. A szlovákiai zsidókat hamarabb kezdték el az auschwitzi koncentrációs táborba vinni, mint a kárpátaljaiakat [lásd: deportálások Szlovákiából]. 1939-ban a fasiszták megtámadták Lengyelországot, és már előkészítették ott a koncentrációs táborokat. Amikor elfoglalták Csehszlovákiát, a lágerek már készen voltak. És ezekbe a lágerekbe kezdték elhurcolni a szlovákokat. Eljutottak hozzánk is híresztelések, hogy a zsidókat Szlovákiából Auschwitzba vitték. A szüleink tudták, hogy a nagymamát és a férjét is koncentrációs táborba vitték, de előlünk, gyerekek előtt ezt elhallgatták. De azt azért felfogtuk, hogy a nagymamával valami rossz dolog történt. Emlékszem, édesanyám folyton sírt, és azt mondogatta: „Mi lehet anyámmal, mi lehet anyámmal?” De tulajdonképpen azt, hogy valójában mi is zajlott Auschwitzban, még 1944-ben sem tudtunk, amikor már Kárpátaljáról vittek oda zsidókat. Senki sem feltételezte, hogy ezek megsemmisítő táborok, azt hittük, hogy munkatáborok.

Édesanyám öccsét, Jankelt nemigen ismertem, csak arra emlékszem, hogy volt édesanyámnak egy ilyen öccse is. A második világháború alatt halt meg, de még azelőtt, mielőtt a zsidókat elkezdték volna koncentrációs táborokba vinni. Édesanyám húga, Hendl férjhez ment, és Nagyszőlősrre költözött a férjéhez. Jól emlékszem rá, mert a szünidő alatt sokszor voltam náluk. A férje nevére nem emlékszem. Hat gyermekük volt. Egy lányuk még gyerekkorában meghalt, és egyáltalán nem emlékszem rá. Hendl gyerekei majdhogynem egyidősek voltak velem, egy kicsit fiatalabbak, egy kicsit idősebbek. Hendl legidősebb lányát Szúranak hívták. Szúra egyik lánya, Olga unokahúgom nemrégiben halt meg Izraelben, egy másik pedig, Perl Kanadában él. Hendl Áron nevű fia, aki névrokonom, és egy másik fia, Jankel megjárták a koncentrációs táborokat. A felszabadulás után a koncentrációs táborból mindketten Izraelbe mentek. Ott kibucban éltek. Áron az 1980-as évek végén halt meg, Jankellel megszakadt a kapcsolat. Hendlnek volt még egy lánya, akinek nem emlékszem a nevére, Magyarországon, Budapesten élt, és az 1970-es években halt meg. Maga Hendl cukorbeteg volt, és 1940-ben halt meg. Az egész családból csak édesanyám élte meg, hogy koncentrációs táborba hurcolják.

Azt hiszem, hogy a szüleim házasságközvetítőn keresztül házasodtak össze. Akkoriban az volt a szokás, hogy sádhénhez, házasságközvetítőhöz fordultak az emberek. A szüleimnek hagyományos zsidó esküvője volt 1919-ben [lásd: házasság, esküvői szertartás], amikor Kárpátalja már Csehszlovákiához került [lásd: Első Csehszlovák Köztársaság]. Édesanyám mesélt arról, hány libát vágtak le az esküvőre, milyen vendégek voltak, de én szinte semmit sem jegyeztem meg abból, amit mesélt. Én akkor kisfiú voltam, és mindez engem oly kevésbé érdekelt. A hüpe otthon volt felállítva, és eljött a rabbi a zsinagógából, ahová édesapám járt. Elmondta a házasságkötés hagyományos szövegét, aztán a fiataloknak egy tányért kellett a földre dobniuk, és rátaposni, hogy összetörjön. Manapság poharat törnek el, akkoriban tányért törtek. Mikor a tányér összetört, a vendégek azt kiáltották: Mázél tov! [héber: sok szerencsét!], és lakodalmas dalokat kezdtek énekelni. Aztán jött a tánc. Az első táncot egymással járta az ifjú pár, aztán jöttek a táncok, amikor a vendégek egymás után táncoltatták meg a menyasszonyt. Minden vendég fizetett a menyasszonytáncért. A gazdagok mindig fölmutatták, hogy mennyit dobnak a tányérba, hogy így emeljék az árat, a szegények meg csak úgy dobták a pénzt, hogy senki se lássa, mennyit raktak. Ilyeneket mesélt az édesanyám.

Az esküvő után a rokonok segítségével vettek egy házat a szüleim. Munkácson a zsidók egy környéken laktak, a város központjában. Ez nem azt jelenti, hogy ott csak zsidó házak lettek volna, de voltak olyan utcák, ahol csak zsidók laktak, például volt egy utca, amit így is hívtak: Jiddisgász [jiddis: Zsidó utca]. A Jiddisgászban lakott a leendő feleségem, Ackermann Tilda is [A Centropa Galpert Tildával (Galpert Ernőné) is készített interjút. – A szerk.]. Mi pedig a mellette lévő utcában laktunk, ahol vegyesen voltak zsidó és nem zsidó házak. A mi házunkhoz nem tartozott gazdálkodásra alkalmas telek. A város központjában senki nem tartott háziállatot, nem folyt növény- és gyümölcsstermesztés. Ilyesmivel a város szélén lakó parasztok foglalkoztak. A központban nagyon drága volt a föld, és csak nagyon kicsi telkek voltak. A nagyszüleim tőlünk nem messze, a Dankó utcában laktak.

Édesapám nyitott a házunkban egy kis szatócsboltot. Három szobánk volt, édesapám a legnagyobb szobában rendezte be a boltot. A bejárat az utcáról nyílt. A lakásba is az üzleten keresztül lehetett bejutni. Egy ilyen szatócsboltban csupa olyasmit tartottak, amire minden nap szükség van. Amint egy kicsit nagyobbak lettünk, mi, gyerekek is segítettünk édesapámnak. A bevétel nem volt nagy, de biztosította a létminimumot. Nem voltunk sem gazdagok, sem szegények: mi magunk sem éhezünk, és csütörtökönként tudtunk segíteni a szegényeken, hogy nekik is legyen sábeszre megterített ünnepi asztaluk.

Gyerekkorom (háború előtt)

Hárman voltunk testvérek. A nővérem, Olga 1920-ban született. A zsidó neve Frima volt. Én 1923. június huszadikán születtem. A cseh anyakönyvi kivonatba az Arnust utónév került, a zsidó nevemet pedig édesanyám apja, Áron nagyapám tiszteletére kaptam. Aztán később, már a magyarok idejében, Ernőnek hívtak, a Szovjetunióban pedig Erneszt lett a nevem. De én mindig, mindenkinek Ari voltam. A húgom, Ibolya 1925-ben született. A zsidó neve Tojbe. Most Izraelben Jonának hívják. Tojbe annyit tesz, galamb, héberül pedig úgy mondják a galambot, hogy jona.

Munkács és zsidó élet a városban

Munkács zsidó város volt. Így is nevezték: a kis Jeruzsálem, itt volt a haszidizmus központja. Munkács lakosságának több mint felét zsidók tették ki, ez mintegy tizenötezer embert jelentett [Bár a város lakóinak közel a fele zsidó volt, de az 50%-os arányt valójában soha nem érték el. Lásd a „Munkács” szócikket. – A szerk.]. A családok nagyok voltak, családonként általában nem kevesebb mint öt-hat gyerekkel. Az Osztrák-Magyar Monarchia idején, amikor a szüleim születtek és gyerekeskedtek, a hatalom nagyon toleránsan viselkedett a zsidókkal, semmiféle probléma nem volt. A zsidóknak ugyanolyan jogaik voltak, mint más nemzetiség tagjainak. Amikor 1918-ban Kárpátalja Csehszlovákiához került, a helyzet még jobb lett. Masaryk is, Csehszlovákia elnöke és utódja, Beneš is engedélyezte a zsidóknak, hogy állami tisztségeket töltsenek be [lásd: Zsidók állami hivatalban a Monarchiában].

Támogatták a vallást. Szombatonként a város kihalt, a zsidók a zsinagógába mentek. Szombaton minden üzlet és műhely be volt zárva, mert a kereskedők és az iparosok zsidók voltak. A nem zsidó emberek is hozzászórtak ehhez az életvitelhez. Tudták, hogy szombaton szinte semmit sem lehet venni, majd nem minden üzlet zárva van. Ezért aztán ők is csütörtökön, pénteken vásároltak be, mint a zsidók. Sok zsidónak volt műhelye, üzeme. A kereskedelem gyakorlatilag zsidó kézben volt,

a kis boltocskáktól kezdve a nagy üzletekig. A faanyagok nagykereskedelmével is a zsidók foglalkoztak. Ez egy teljes termelési lánc volt. Először is voltak favágó szövetkezetek, ők vágták a fát, aztán a faanyagot fűrésztelepekre szállították, ezek is zsidók tulajdonában álltak, onnan pedig a földolgozott fa nagykereskedelmi raktárakba került, ahol mindent meg lehetett vásárolni: a házépítéshez szükséges deszkáktól, gerendáktól kezdve a tűzifáig. Sok gazdag ember volt, de persze a zsidók között sokkal több volt a szegény ember, mint a gazdag. Nagyon sok zsidó iparos volt: szabók, cipészek, asztalosok, lakatosok. A fodrászok is mind zsidók voltak. Munkácson volt egy szokatlan foglalkozás, amit nők űztek. Minden férjes zsidó asszony parókát viselt. Amint egy lány kijött a hüpe alól, a fejét kopaszra borotválták, és parókát adták rá. A menyasszony fejét még az előtt leborotválják, mielőtt bemenne a hüpe alá. – A szerk. . Munkácson sok nő foglalkozott parókakészítéssel. Nem csak Kárpátaljáról jöttek hozzájuk parókáért, hanem még Magyarországról is, ezek a női mesterek sohasem maradtak munka nélkül. A parókakészítés nagyon bonyolult művelet, a mesterek lányaikat általában már kiskorukban elkezdték tanítani a parókakészítés fortélyaira. Az orvosok és jogászok nagy része is zsidó volt a városban. A nem zsidók főleg földműveléssel foglalkoztak, vagy hivatalnokok voltak.

Sok zsidónak a hitközség adott munkát. Nem a szegényekre gondolok, akiknek segített a hitközség, hanem azokra az emberekre, akik a hitközségnek dolgoztak. Munkácson körülbelül húsz zsinagóga és imaház volt. Mindegyiknek saját rabbija volt, és minden rabbit egy samesz szolgált ki. Sok héder volt. A melamedeken kívül dolgoztak ott még behelferek, azaz segítők. A gyerekeket hároméves kortól adták héderbe, és a csöppségekre vigyázni kellett. Ez volt a behelfer feladata. Voltak emberek, akik körülmetélték az újszülötteket, őket mohélnak hívták. Voltak, akik vallásos könyveket, imatartozékokat és egyéb, az ünnepekhez szükséges dolgot árusítottak. Munkácson két sajhét volt. Az egyik zsinagóga mellett volt egy ház, ott dolgoztak a sajhetek. A zsidók főleg baromfit ettek: csirkét, libát. Nem maguk vágták le az állatokat, mindig elvitték a sajhethez. Ezt a helyet slobriknak hívták. A slobrik a Munkács környéki dialektusban használatos szó volt. Volt benne egy nagy szoba, ahol sábesz előtt mindig rengeteg ember gyűlt össze. A pult mögött ott állt mindkét sajhét. Azon az oldalon, ahol a sajhetek álltak, a pultba kampók volt beütve. A csirkét összekötött lábakkal hozták, a sajhét pedig a madzagnál fogva, amivel össze volt kötve a lábuk, fölakasztotta a csirkét a kampóra. A sajhét mindkét keze foglalt volt, mert megvan rá a szabály, hogy pontosan hogyan kell kézben tartani és kampóra akasztani a csirkét, a kést eközben pedig a szájában tartotta. Aztán villámgyors mozdulattal végighúzta a kést a baromfi torkán. A csirke még vergődött, és minden irányba fröcskölt a vére. A sajhét leszedte a csirkét a kampóról, és odaadta a tulajdonosának, ekkor a csirkéből még folyt a vér. Ez szörnyű látvány volt. A sajhethez általában a gyerekeket küldték. Mi szerettünk oda járni, mert sábesz és a zsidó ünnepek előtt sok gyerek gyűlt össze a sajhetnél, és beszélgetéssel töltöttük az időt. Volt olyan is, hogy a gyerek hazavitte a csirkét, és kiderült, hogy az másé volt. Aztán az anyák azt találták ki, hogy különböző színes rongydarabokkal kötik össze a csirkék lábát, hogy a gyerek könnyen megismerje a sajátját.

A hédereken kívül, ahol főleg a vallásoktatásra fektették a súlyt, volt még egy zsidó gimnázium is, amit a cionisták finanszíroztak. A gimnázium igazgatójának a vezetékeve Kugel volt. Magas, nagyon szép férfi volt. A gimnáziumban modern hébert tanítottak, azt a nyelvet, amin Izraelben beszélnek, és nem azt, amin a zsinagógában az imákat mondják. Palesztinából érkezett tanárok tanítottak a gimnáziumban. A gimnáziummal a haszidok mindig elégedetlenkedtek, mert világi zsidó iskola volt, ahol a vallásnak szinte egyáltalán nem szenteltek figyelmet. A gimnázium épülete

ma is áll Munkácson, most egy kereskedelmi iskolának ad otthont.

Munkácson volt egy jesiva, egy felsőbb fokú vallási oktatási intézmény. A főrabbi egy nagyon híres haszid rabbi volt, Spira Lázár. Róla kapta a nevét a Heszedünk itt, Ungváron. Spira rabbi nagyon tekintélyes haszid volt, az egész világon ismerték. Nagyon jól emlékszem Spira rebbére, hozzá jártunk az apámmal sirájimra. A sirájim héberül maradékokat jelent. A zsidóknál szokás, hogy a szombati ebédre a rebbe meghívja magához a haszidokat. Ilyenkor saját kezűleg osztja szét az ételmaradékait, amit nem evett meg. Úgy tartották, hogy a sirájim szerencsét hoz. A haszidok minden falatot kiszedtek a rebbe kezéből, olykor szinte verekedésig fajult a dolog. Emlékszem, öt éves voltam, és egyenesen az asztalon keresztül másztam négykézláb a rebbéhez, hogy megkaparintsam a sirájimot. Édesapám nem mindig ment el ezekre az összejövetelekre, de én igyekeztem, hogy egy szombatot se hagyjak ki. Szombat reggel apám a zsinagógába ment. Aztán hazajött, otthon ebédeltünk, én pedig szaladtam a rebbe házába, hogy odaérjek a sirájimra. Egyszer tévedésből – ahelyett, hogy ahhoz az asztalhoz ültem volna, ahol Spira rebbe ült – a szegények asztalához ültem, akiket a rebbe ebéddel vendégtelt meg sábeszkor. Én nem tudtam, hogy ennél az asztalnál csak azok ülnek, akiknek sábeszkor nem telik ünnepi ebédre. Sóletet adtak nekik, ez az étel babból és húsból készül. Miután ettem velük, valaki a haszidok közül kajánul megkérdezte édesapámat, hogy csak nem szegényedett-e el annyira, hogy a fiát a rebbéhez küldi, hogy a szegények ebédjéből egyen. Édesapám megkérdezte tőlem, hogy ez történt-e, majd elmagyarázta nekem a különbséget a sirájim és a szegények ebédje között.

Munkácson konkurencia volt a rabbik között. Spira rebben kívül ott volt még Belzer [belzi] rebbe, aki szintén híres rabbi volt. Belzer építtetett magának egy zsinagógát Munkácson, és az emberek rögtön egyik vagy másik rebbe híveire és ellentáborára szakadtak. A két zsinagóga, Spira és Belzer zsinagógája nem volt messze egymástól. Nem tudom, hogy hogy volt ez a felnőttekkel, de velünk, fiúkkal az is megesett, hogy kövekkel dobáltuk meg egymást, ha a szüleink más zsinagógába jártak. Komoly konfliktus volt a haszid rabbinátus és a cionisták között is, többek között a zsidó gimnázium miatt. A gimnázium modern volt, a vallásra alig fordított figyelmet. A rabbik érzékelték a zsidóságtól való eltávolodást, és méltatlankodtak. Voltak elvi nézeteltérések is. A haszidok úgy vélték, hogy nem szükséges kivándorolni Palesztinába. Majd jön a messiás, aki minden zsidót elvisz Palesztinába, az ősök földjére, és itt kell nyugodtan várni az eljövételére. A cionisták viszont Palesztinába küldték az embereket. Spira rebbe beszédeiben gyakran dühösen nyilatkozott a cionistákról, még meg is átkozta őket. Van egy nagyon híres zsidó átok: kitörölni a nevét, hogy senki se emlékezzen rá. Ezt az átkot mondják Purimkor Hámán nevével kapcsolatban. Amikor Hámán nevét említették, a gyerekek kereplőket kezdtek pörgetni, a felnőttek ököllel verték az asztalt, és a lábukkal dobogtak, hogy Hámán neve mindörökre ki legyen törölve. Van egy ilyen kifejezés, szó szerint fordítva a zsidó nyelvből: kitörölni a nevét. Spira rebbe gyakran használta ezt a kifejezést, amikor a cionisták ellen szónokolt. Megesett, hogy a dolog botránnyá fajult. Volt olyan, hogy a gimnázium tanulói Spirát tojásokkal dobálták meg a szereplése közben. Most már belátom, hogy ez nagyon csúnya dolog volt a rebbével szemben.

Munkácson nagyon sok cionista párt volt. Létezett például a Mizrachi, egy vallásos párt. Tizenhárom éves koromtól egy rövid ideig a Mizrachi ifjúsági klubjába jártam. A klubban volt egy tánctanfolyam, ahol a fiúk a lányokkal táncoltak. Én annyira félős voltam, hogy nem volt merszem a lányokkal táncolni, és nem is mentem többé. De érdekes volt ott lenni. Voltak más cionista pártok is. Volt a Betár nevezetű cionista párt, amelynek a tagjait én fasisztának nevezném [lásd: Betár

Csehszlovákiában]. Olyan cionisták voltak, akik úgy tartották, hogy a céljaik elérése érdekében erővel, fegyverekkel is fel kell lépniük. A Betár tagjai barna inget hordtak. Volt egy a kommunista pártra emlékeztető párt is, a Hasomér Hacair – tagjai zsidó nacionalisták voltak, de kommunisták. Ma is létezik Izraelben, ezek cionisták, azaz a zsidó államért küzdenek, de úgy tartják, hogy a zsidó államnak kommunistának kell lennie, vagy legalábbis szocialistának. Voltak más cionista pártok is. Az egyik vallásosabb volt, a másik kevésbé, és állandó ideológiai csaták dúltak közöttük. Hát ilyen viharos és érdekes volt Munkács zsidó élete.

Spira Lázár rebbe 1936-ban halt meg [Spira Lázár 1937-ben halt meg. – A szerk.]. A temetésére nagyon sok ember jött el. Jöttek haszidok Magyarországról, Csehszlovákiából, Romániából, Lengyelországból – mindenki ott volt, aki csak el tudott jönni. Édesapám is elment a temetésre, és édesanyám ellenkezése ellenére engem is magával vitt. Olyan sok ember volt ott, hogy édesanyám attól tartott, hogy eltaposnak engem.

Édesapám, Galpert Ósiás haszid volt, és úgy öltözködött, ahogy az egy haszidhoz méltó. Hosszú fekete kaftánt és fekete kalapot hordott, sábeszkor és ünnepekkor strájmilit vett fel. Édesapámnak nagy szakálla és pajesza volt. Édesanyám parókát hordott, állig begombolt, sötét ruhákban járt. Otthon csak jiddisül beszéltünk. Mi, gyerekek jól tudtunk csehül, hiszen mindannyian cseh iskolába jártunk, de a szüleink nem ismerték a cseh nyelvet, mert ők az Osztrák-Magyar Monarchiában születtek és nőttek fel. Az idősebb nemzedékekhez tartozók a nem zsidókkal magyarul beszéltek.

Édesapám este bezárta az üzletet, de előfordult, hogy a szomszédok, ha napközben elfelejtettek megvenni valamit, zárás után jöttek, és az ablakon kopogtattak. Olyan is volt, hogy például citrom kellett egy betegnek éjszaka. Édesapám fölkelt, kivette az üzletből a szükséges árut, és az ablakon keresztül adta oda a vevőnek. Ilyesmi gyakran megesett, mivel rengeteg szomszédunk volt. Többnyire szegény zsidók voltak. Így hát édesapám nem keresett túl sokat. Gyakran vásároltak tőle huszonöt deka cukrot, voltak olyanok is, akik hat deka cukrot vittek, amikor vendégek jöttek hozzájuk, és a vendégeket teával kellett megkínálni. A cukor drága portékának számított. Igaz, voltak gazdag emberek is, akik rögtön egy kiló cukrot vettek, de ez ritkaságszámba ment. Édesapám már előre kis zacskókba mérte ki az egész árut különböző mennyiségekben, hogy minden vevőnek akadjon megfelelő. Az állami ünnepekkor tilos volt az árusítás. Ezért ha apámhoz vevő jött, mi, gyerekek kimentünk az utcára, néztük, hogy nincs-e a közelben rendőr. Ha valaki ünnepnapon árusított, bírságot kellett fizetnie. Sábeszkor és a zsidó ünnepekkor az üzlet be volt zárva, és elképzelni sem tudom, mi vehette volna rá édesapámat arra, hogy ezeken a napokon valamit eladjon [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Nem csak a környéken lakó zsidók, de a nem zsidók is tudták, hogy sábeszkor reb Ósiás üzletében semmit sem vehetsz, úgyhogy előre bevásároltak. Voltak nem zsidó üzletek is, leginkább a város külső részein voltak, ahol nem laktak zsidók, de oda sokat kellett gyalogolni. Édesapám két-háromnaponta elment biciklivel a nagykereskedőkhöz, és bevásárolt. Az apróbb dolgokat maga hozta el, a nagyobb mennyiségű árut meg egyenesen az üzletbe szállították neki.

Édesapámnak jó hangja volt és fantasztikus zenei hallása. Amikor a jesivában tanult, kórusban énekelt. Nagyon szeretett énekelni, szerette a zenét. Akkoriban nem volt lehetőség otthon zenét hallgatni, nem volt magnó, sem CD. Jidl bácsinak volt egy gramofonja, amit egy fogantyúnál fogva kellett felhúzni, és egy felhúzás egy lemezre volt elég. Néha Jidl bácsi vendégségbe jött hozzánk, és magával hozta a gramofont. Akkor hallgatott édesapám zenét. De ez kevés volt neki. A

haszidoknak tilos volt moziba és színházba járniuk. Akkoriban a moziban egyfolytában zenés filmeket adtak, amelyekben a főszerepeket csodálatos énekesek játszották: Caruso, Mario Lanza, Saljapin □ Mario Lanza (Philadelphia, 1921 – Róma, 1959) – operadalokat énekelt zenés filmekben; Enrico Caruso (1873–1921) – olasz operaénekes (tenorista), 1903–1920 között a Metropolitan tagja; Fjodor Ivanovics Saljapin (1873–1938) – orosz operaénekes (basszus), a moszkvai opera tagja volt (1899–1918), majd New Yorkban és Párizsban élt. – A szerk.□ . Amikor apám megtudta, hogy egy ilyen film megy, elment a mozihoz, és az utcán álldogált a sötét vészkijárat mellett, hogy senki se lássa meg. Persze a zárt ajtók mögött nem láthatta, hogy mi történik a filmvászonon, de hát erre nem is volt szüksége. Hallani viszont mindent kitűnően lehetett. Édesapám elrejtőzött, hogy ne lássák. Mit mondott volna a többi haszid, ha meglátják, hogy világi zenét hallgat! Ha Munkácsra valami híres házán [kántor] érkezett, természetesen a főzsinagógában énekelt. Akkor édesapám elvitt magával a főzsinagógába. Akármilyen volt is az idő, föltétlenül elment, hogy meghallgassa a házánt. Bár mi messze laktunk a főzsinagógától, péntek este vagy szombaton elmentünk, természetesen gyalog, hogy meghallgassuk a házánt. A mi zsinagógánkban pedig apám énekelt, házán volt.

Gyerekkor

Amikor három éves lettem, a szüleim beíratkoltak egy héderbe. A fiúk hároméves korban kezdték a tanulást. A héderben a foglalkozások fél hétkor kezdődtek, úgyhogy édesanyám minden nap fél hatkor keltett. Ez főleg télen volt nagyon rossz: sötét volt, hideg volt, de menni kellett. Annak a hédernek, ahova én jártam, nem volt külön épülete, a tanítás a melamed lakásának egy kicsi, szegényes szobájában folyt, az épület a zsinagóga kertjében volt. Nem tudom, mennyit fizettek neki a szülők egy-egy gyerek után, de nyilván keveset. Télen mindegyikünknek magával kellett vinnie otthonról egy hasáb tűzifát. A rebbe nagyon szegényen élt. Segítenünk kellett a feleségének a háztartási munkákban: fát aprítottunk, vizet hordtunk. Ebédig voltak a foglalkozások, aztán volt egy óra szünet. A rebbe megengedte, hogy játsszunk, kifordított harisnyából készített labdával fociztunk.

A héder első osztályában tanultuk meg az ábécét. A második évben már ismertük az alef-bészt, már tudtunk imákat olvasni. Négyéves kortól imákat olvastunk. A harmadik osztályban, öt-hat éves korunkban kezdtük tanulmányozni a Tórárt. Ott ugyanolyan a nyelvezet, mint az imáknál, csak hozzájön még a nekudot [héber: pontozás. A héber írásban nem jelölik a magánhangzókat. Amikor a héber írástudás erősen hanyatlani kezdett az után, hogy a rómaiak az 1. században kiűzték a zsidókat Izraelből, a rabbik az olvasás megkönnyítése érdekében kifejlesztették az ún. nikkudimokat, azaz pontok rendszerét. A mássalhangzók fölé vagy alá írt pontok jelzik az ejtendő magánhangzókat – az ilyen szöveget pontozott szövegnek hívjuk. – A szerk.]. Minden osztályban más rebbe tanított minket, és mindegyikük pontosan az abban az osztályban való tanításra volt fölkészítve. A héderben pálcarendszer volt. Harmadiktól kezdve, a rebbe minden csütörtökön ellenőrizte a tudásunkat. Volt egy bambuszpálcája. Ha a diák jól tudott mindent, a rebbe megdicsérte, ha pedig gyengébb volt a tudása, azt mondta: „Húzd le a nadrágodat!” Kitétte a térdét, rá kellett feküdni, és annyiszor ütött a pálcával, amennyire szerinte rászolgált a diák. Ezért aztán én minden csütörtök reggel fejfájásról panaszkodtam édesanyámnak, és kérlelni kezdtem, engedje meg, hogy ne menjek a héderbe. Apám tökéletesen értette a fejfájásom okát, hiszen ő is járt héderbe. Édesanyám próbálta rábeszélteni édesapámat, hogy hadd maradhassak otthon, mert

én gyenge gyerekeknek számítottam. Egy időben vérszegénynek tartottak, ezért az édesanyám mindig kímélt engem. De apám ragaszkodott hozzá, hogy elmenjek a héderbe. Igaz, amikor megjöttem, és kimehettem játszani, akkor már sosem fájt a fejem!

A nehézségeink hatéves korban kezdődtek, amikor be kellett iratkozni az elemi iskolába. Csehszlovákiában léteztek cseh oktatási nyelvű elemi iskolák zsidó gyermekek számára. Az iskolák koedukáltak voltak, a fiúk és a lányok együtt tanultak. Hatéves kortól fogva párhuzamosan jártunk az iskolába és a héderbe. A iskolában kilenc órakor kezdődött a tanítás. Otthon megreggeliztünk, és szokás szerint a héderbe mentünk, fél hétre. Imádkoztunk, fél kilencig tanultunk, aztán mentünk az iskolába. Ebédig az iskolában voltunk, aztán hazamentünk ebédelni, és visszamentünk a héderbe. Estig a héderben voltak foglalkozások. Késő este pedig, miután hazamentünk a héderből, nekiültünk a leckének. Igaz, az iskolai tanárok elég elnézőek voltak velünk, tudták, mennyire be vagyunk fogva a héderben. Nem adtak föl sok leckét otthonra, igyekeztek minél többet elvégeztetni velünk még az órán. De persze nehéz dolgunk volt. Az iskola világi volt. Emlékszem, amikor iskolába kerültem, édesapám levágta a pajeszomat, nyilván nem akarta, hogy ily módon elkülönüljek a többiektől, attól tartott, hogy emiatt majd csúfolni fognak. A héderben voltak hosszú pajeszos nagyobb fiúk, ezenkívül édesapámnak és nagyapámnak is hosszú pajesza volt, én pedig rájuk akartam hasonlítani. Amikor apám vágta a pajeszomat, sírva fakadtam, de édesapám azt mondta, hogy amíg kicsi vagyok, akkora lesz a pajeszom, amekkorát ő jónak lát. Aztán ha majd felnövök, azt csinálom, amit akarok. Amikor tizennégy-tizenöt éves lettem, már én kezdtem szégyellni a pajeszomat, és titokban levágtam. Egyszer apám emlékeztetett rá, hogy sírtam, amikor ő vágta a pajeszomat. Sok minden, amit az iskolában tanítottak, éles ellentétben állt azzal, amit a héderben tudtam meg, és ez engem összezavart. Emlékszem, egyszer az iskolai természetrajzóra után könnyes szemmel mentem oda édesapámhoz, és ezt kérdeztem tőle: „A rebbe azt mondja, hogy Isten hat nap alatt teremtette a világot, az iskolában pedig teljesen más meséltek nekünk. Az egyik a másikkal nem fér össze. Kinek higgyek, a rebbének vagy a tanárnak?” Apám haszid volt, de okos és jószágos ember, és megértette, mennyire rossz nekem, hogy így felfordultak a világról alkotott megszokott elképzeléseim. Azt mondta: „Hallgasd meg mindkettőt. Amit a rebbe mond neked, azt tanuld meg a héder számára, azt pedig, amit a tanár követel meg tőled, tanuld meg az iskolának. Ha felnősz, majd rájössz, hogy s mint van ez.” Az iskolában kitűnő tanuló voltam, és a héderben is elég jól teljesítettem, így hát különösebb probléma nem volt velem. Szombaton a nagyapám mindig várta, mikor megyek már hozzájuk, és ellenőrizte, mit tanultam a héderben azon a héten. Ha elégedett volt velem, cukorkát kaptam tőle. Nagyanyám minden feltétel nélkül adott nekem cukorkát. Néha iskola után is beugrottam hozzájuk.

A lányok nem jártak héderbe. Nekik külön iskolájuk volt, beit jákovnak hívták, ezek amolyan tanfolyamok voltak. Ott is megtanították őket héberül írni, olvasni. Hetente egyszer voltak foglalkozások, néhány óráig tartottak. Az én lánytestvéreim nem jártak beit jákovba, mert ők otthon tanultak. Édesanyám tudott héberül olvasni, apám pedig olvasni is és írni is. Igazság szerint a lányokat nem tanították meg írni. Csak olvasni kellett tudniuk héberül, hogy el tudják olvasni az imákat. A nyelvet magát nem ismerték, és nem fogták föl az értelmét annak, amit olvasnak. Minket a héderben tanítottak héberül olvasni és a szöveget jiddisre fordítani, de őket nem. Igaz, voltak olyan fanatikus haszidok, akik megtanították a lányukat olvasni és fordítani, de ez ritkaság volt. Voltak olyan imakönyvek, amelyekben volt magyar fordítás. A lányok elolvasták az imákat, és el tudták olvasni mellette a fordítást.

Az elemi iskolába négy évig jártunk. Aztán még négy osztályt kellett elvégezni az úgynevezett polgári iskolában, utána lehetett felvételizni a gimnáziumba. Én és a testvéreim polgári iskolát végeztünk.

Otthon megünnepeltük a sábeszt és minden zsidó ünnepet. Édesanyám pénteken korán reggel kezdett főzni sábeszra. Két napra főzött, mert másnap semmit sem volt szabad csinálni. Édesanyám egy zsidó pékségben vett bárheszt sábeszra. Sábesz előtt édesapámmal a zsinagógába mentünk. Mire hazaértünk, édesanyám már meggyújtotta a gyertyákat, imádkozott felettük. Az ünnepi asztal már meg volt terítve. A közös ima után édesapám bróhét [lásd: áldások] mondott a bárhesz felett, és leültünk az asztal köré. Másnap reggel édesapám és édesanyám a zsinagógába ment. Édesapám engem is magával vitt. Az istentisztelet után hazatértünk, és édesapám vallásos könyveket olvasott. Gyakran fennhangon olvasta őket, én és a testvéreim köré gyűltünk, és hallgattuk. A lányoknak apám jiddisre fordította a héber szöveget. Mesélt nekünk a zsidó nép történetéről, mesélt a Tórából. Aztán vendégségbe mentünk a nagyszülőkhöz.

Pészahra egész ádár hónapban készülődtünk, ez volt a Pészah előtti utolsó hónap. Az ünnepre való készülődés jegyében élt az egész család, az egész város. Édesapámnak nagyon sok vallásos könyve volt: a teljes Talmud, a Tanah, és még sok más könyv. Évente egyszer, Pészah előtt ezeket a könyveket át kellett szellőztetni. Fölállítottunk egy létrát az udvaron, vékony deszkákat raktunk rá, kihordtunk az összes könyvet, ezekre a deszkákra tettük ki, átlapoztuk. Ezzel vette kezdetét a Pészahra való készülődés. Minden napnak megvolt a maga programja. Édesanyám a konyhát tette rendbe, mi a testvéreimmel a szobát takarítottuk ki. A húsvéti takarítás után egyetlenegy kenyérmorzsa sem maradhatott a házban, mindent el kellett takarítani. Ha sok kenyér maradt, szétoztottuk a nem zsidó szomszédok között. A Pészah előtti utolsó napon fel-alá járkáltunk, és ellenőriztük, hogy minden rendben van-e, nem felejtettünk-e el valamit. Ha úgy láttuk, hogy minden tiszta, elkezdődött egy szertartás, amit bedikat hámeccnak [lásd: homecolás] hívnak, ez a jelképes ellenőrzés. Este, egy nappal Pészah kezdete előtt [vagyis az első széder előtti este], édesanyám kenyérdarabokat rakott a szekrény alá, az asztal alá és a polcra. Édesapám egy gyertyával ment körbe megnézni, hogy nem maradt-e a házban még hámecc. A kezében libatoll volt és egy kis lapát. Amikor talált egy kis hámeccdarabot, a tollal rásöpörte a kis lapátra, és tovább keresett, mindaddig, amíg meg nem találta az utolsó darabot is. Édesanyámnak emlékeznie kellett rá, hány kenyérdarabot helyezett el, hogy egy se maradjon. Ami összegyűlt, azt egy kis rongydarabra rakták, valami okból kifolyólag egy fakanalat is tettek mellé [Hagyományosan egy fakanálra kell felsöpörni a hámeccet, majd a fakanalat és a morzsákat együtt bekötni egy rongydarabba. – A szerk.], csomót kötöttek rá, és egy jól látható helyre rakták, hogy látsszon, hogy több hámecc nincs a házban. Pészah előtt egy nappal, reggel [Pészah előtti utolsó nap reggelén, vagyis (mivel a zsidó naptárban este kezdődik az új nap) aznap reggel, amikor az első széder van. – A szerk.] összegyűltek a szomszédok, tüzet gyújtottak, és egy ima kíséretében égették el ezt a hámeccot. Mindenki elhozta magával a saját rongyát a hámeccal, a tollal és a fakanállal, beledobta a tűzbe, és imádkozott. Ezután már nem volt szabad kenyeret enni, Pészah előtt egész nap nem szabad hámeccet enni [Pészah előtti nap, a hámecc elégetése után hámeccet már nem szabad enni, a Pészah egész ideje alatt érvényes tilalom már ekkor életbe lép; maceszt viszont még nem szabad enni, ezért gyakorlatilag csak zöldségek, gyümölcsök fogyaszthatók. – A szerk.]. Krumplit ettünk, azt lehetett.

Ezután a hétköznapi étkezésletet húsvétira cseréltük le. Természetesen a hétköznapi edényeink is kóserok voltak, ügyeltünk rá, nehogy tejes kerüljön a húsos edénybe [lásd: étkezési törvények], vagy valami nem kóser étel elrontsa az edényeket. De ez mégiscsak a hétköznapi étkezéslet volt. Pészahra külön étkezésletünk volt, ami Pészahra volt kóser. A hétköznapi étkezésletet kosárba raktuk, és Pészah egész idejére fölhoradtuk a padlásra, vagy levittük a pincébe. Csak az után szedtük elő a húsvéti étkezésletet, hogy ezzel megvoltunk. Külön helyen tároltuk a padláson, gondosan becsomagolva. Először a konyhai edényeket hoztuk le a padlásról. Mi, gyerekek türelmetlenül vártuk, hogy mikor szedik elő már a poharakat. Az első széder alatt minden zsidónak négy pohár bort kellett kiinnia. Nálunk erre a célra külön nagy poharak voltak a felnőtteknek és kicsik a gyerekeknek. Mindenki fölismerte a saját poharát. Fölkaptuk, és csókolgatni kezdtük ezt a tárgyat, akkora boldogság volt, hogy a házba húsvéti étkezéslet került! Hétköznap egyszerű poharokból ittunk, ezek a húsvéti poharak viszont díszesek, ünnepiek voltak. A legnagyobb serleg Illés prófétáé volt. Az asztalt előkészítettük a széderhez, fehér terítővel takartuk le, kiraktuk az evőeszközöket. Mindenki ünnepi hangulatban volt. Voltak még a Tórából vett bölcs mondásokkal kihímzett szalvéták is, ilyenekkel takarták le a maceszt.

Munkácson volt egy zsidó pékség, ott sütötték a maceszt. Mielőtt elkezdtek volna kisütni a maceszt, megtisztították a terepet a hámectól, aztán a rabbi ellenőrizte a helyet, és engedélyt adott a maceszsütésre. Minden család megrendelte a megfelelő mennyiségű maceszt magának, amit aztán a pékségből nagy fonott kosarakban horadtak szét a házakba. A pékségben egész hónapban dolgoztak. A szegények ingyen kaptak maceszt a hitközség számlájára, de nagyon keveset. Ezért Pészahkor mindig éhesek voltak. Kenyeret nem ehettek, maceszből meg kevés volt. A gazdagabb emberek elég maceszt vettek maguknak, hogy jóllakjanak. A Pészah előtti napon a legvallásosabb haszidok elmentek a pékségbe, ők ugyanis maguk sütötték ki a maceszukat, nem bíztak meg a pékekben. Manapság speciális gépekkel készítik a maceszt, akkor még minden kézzel készült. Össze kellett gyúrni a tésztát, kinyújtani, és húsz percre a sütőbe rakni [Meggyúrása és kisütése között olyan rövid időnek kell eltelnie, hogy a tészta ne kelhessen meg: a nyers tészta nem állhat 18 percnél tovább, mert akkor elkezdi erjedni, ha nem sűtik meg. Lásd: smire macesz. – A szerk.]. Ha tovább maradt a sütőben, a tészta már nem volt megfelelő a húsvéti maceszhez, úgy tartották, hogy akkor már megsavanyodott. Voltak speciális görgők, azzal lyuggatták ki a maceszt. A macesz olyan búzából készült, amit zsidók termesztettek. Voltak olyan földművelő zsidók, akik kifejezetten macesz készítéséhez termesztettek búzát. Voltak zsidó tulajdonban levő malmok, a gabonát és a lisztet kizárólag ezekben a malmokban őrölték. Nem zsidó kéz a húsvéti maceszhez nem ért hozzá. Szóval az ünnepre mindenkinek volt macesza. Mi nem voltunk gazdagok, ezért Pészah alatt mi, gyerekek egyfolytában éhesek voltunk. Nem mindig volt kedvünk krumplit enni. A maceszt reggeltől estig elropogtattuk volna, csak hogy kevés volt belőle.

Édesanyám még télen készített húsvéti zsírt. Zsidók által tartott libákat vettünk, elvittük a sajhethez, aztán lenyúztuk róla a bőrt és a zsírt. Előtte gondosan kitakarítottuk a konyhát, megtisztítottuk a hámectől. Az asztalon, ahol a libával dolgozott az ember, egy kenyérmorzsa sem lehetett. A Pészahra való zsírt egy külön edényben főztük, amit egyébként nem használtunk. Pészahig a zsírt egy bödönben tartottuk a padláson, a húsvéti étkezéslet mellett. Ez speciális húsvéti zsír volt. Még a legszegényebbek is megpróbálták húsvéti zsírt keríteni otthonra. Pészah előtt tíz nappal édesanyám céklát rakott egy hordóba. A céklát meghámoztuk, vízzel öntöttük föl, ez Pészahig megerjedt, és céklaital lett belőle. Kárpátalján ezt a savanykás, erjesztett italt borscsnak

hívták. Pészah előtt édesanyám a sajhethez küldött a csirkékkel. Csirkelevest főzött, és a levesbe keményítőből készült húsvéti metélttészta került. Én most is készítek ilyen metélttésztát Pészahra, méghozzá saját kezemmel. Össze kell keverni a keményítőt a tojással, hozzáadni egy kis vizet, és megsózni. Aztán ebből a folyékony tésztából libazsíron vékony palacsintákat kell kisütni. Aztán a palacsintát föltekeri az ember, és vékony szeletekre vágja. Az így készített metélt nagyon finom. Édesanyám a hús mellé krumpliból felfújtat készített. Két változata is volt: a nyers és a főtt krumpliból készült felfújt. Persze volt maceszból és tojásból készített felfújt is. Ezenkívül édesanyám még feltétlenül készített sóletet, ami húsból, krumpliból és babból készült sült étel volt. A borscshez édesanyám krumplit főzött, kis kockákra vágta, tojást adott hozzá, és erjesztett céklalével öntötte fel. A borscsot hidegen is és melegen is lehetett enni, kinek hogy tetszett. Édesanyám az ünnep minden napjára sütött tortát. Mi, gyerekek még nagyon kedveltük a tejbe áztatott maceszdarabokat. Jól emlékszem erre a maceszra a világoskék zománcozott tányérom alján, amit húsvétkor használtam.

A Pészahhoz hozzátartozott a borivás. De édesapámnak nem volt szabad bort innia, mert sok volt a gyomorsava. Édesanyám Izraelből hozott fűgét vásárolt, és Pészahra likórt készített belőle. Ez a borral egyenrangú italnak számított, lehetett helyette inni. A likórt Pészah előtt egy hónappal, Purim után raktuk el egy befőttesüvegbe. Hogy a likőr kóser legyen, ez alatt az idő alatt nem volt szabad hozzáérni.

Pészah első estéjén már készültünk a széderhez. Édesanyám meggyújtotta a gyertyákat. Erre az alkalomra külön imák voltak, nem azok, amik sábeszkor hangzottak el a gyertyák meggyújtásakor. Mi, férfiak a zsinagógába mentünk az istentiszteletre. Mire hazaértünk, az asztalon már fehér terítő volt, meg volt terítve, az ünnepi ételek ki voltak téve. Amikor az asztal meg van terítve, a gyertyák égnek, kezdetét veszi az igazi ünnep. A húsvéti széder kifejezetten családi ünnep volt. A széder szó lefordítva héberből rendet jelent – a széder levezetésének szigorú rendje van. Széder alatt félig feküdni kell. Szabadok vagyunk, olyanok vagyunk, mint a királyok, karosszékben ülünk, még párnát is rakunk magunk alá, hogy kényelmes legyen. A ház ura széderkor fehér ruhát ölt magára, amit kitlinek hívnak. A kitlit csak a húsvéti széder alkalmával és Jom Kipurkor, a zsinagógába menvén öltik fel. Édesapám a fehér ruhájában odaült az asztalfőre, és megkezdődött a széder. A széder levezetésének menete le van írva a Hagadában. A széder azzal kezdődik, hogy a legfiatalabb fiúgyerek az apjának négy tradicionális kérdést tesz fel [lásd: má nistáná]. Miért van az, hogy ma csak maceszt eszünk, hétköznapokon pedig maceszt és kenyeret is? Miért van az, hogy minden ünnepen egy pohár bort iszunk, ma pedig négy pohár bort? Miért van az, hogy ma keserűfüveket eszünk, mikor a többi napon ilyesmit nem eszünk? Miért van az, hogy hétköznapokon ülve eszünk, ma pedig fekvé? Én voltam az egyetlen fiúgyermek, és én tettem föl a kérdéseket. Ezeket a kérdéseket a héderben tanultam meg. Minden kérdés hagyományosan így kezdődött: Miben különbözik a mai éjszaka az összes többi éjszakától? – ezt el kellett mondani, és utána jött a kérdés. Miután elmondtuk héberül, jiddisre is lefordítottuk, mert a testvéreim nem tudtak héberül. A kérdések után apám elkezdte mondani a Hagadából: „A fáraó rabjai voltunk Egyiptomban...” Mindezt dalokkal, énekléssel. Vannak szünetek, amikor bort kell inni. Aztán édesapám elsorolta a csapásokat, melyeket Isten Egyiptomra zúdított, a szimbolikus egyiptomi tízcsapást, amit héberül makkotnak, csapásoknak neveznek. Amikor édesapám a soron következő csapást megnevezte, a pohárból az alatta lévő tányérra kellett egy csepp bort cseppenteni. De még ezt megelőzően volt egy nagyon érdekes esemény. Édesapám egy maceszt kettétört, a nagyobbik részt egy szalvétába

tekerte, és a párna alá tette. Ez az áfikómen, ezt a darabot eszik meg utoljára, amikor a vacsora már a vége felé jár. Amikor édesapám elrakta az áfikóment, a széder folytatódott. A gyerekek közül valakinek el kellett lopnia az áfikóment, és aztán váltságdíj fejében visszaadnia az apjának. Persze édesapám csak úgy tett, mintha nem látná, ahogy ellopják az áfikóment, ez a rituálé része. Egyszer a nővérem, Olga vitte el az áfikóment, de én észrevettem, hogy hová rejtette. Elloptam tőle az áfikóment! Ezzel az egész család ünnepét elrontottam, magamat is beleértve, mert mindketten sírtunk. Édesapámnak az áfikóment váltságdíj fejében kellett odaadnia, ezután pedig tovább folytatódott a széder. De hát most kinek kell adni a váltságdíjat? Olga azt állította, hogy ő lopta el, tehát neki kell kapnia a váltságdíjat. Én meg mutattam, hogy hol a macesz. Édesapám mindkettőnknek adott váltságdíjat. Már nem emlékszem, mit kapott Olga, de én egy vastag imakönyvet kaptam. Én nagyon értékeltem ezt az imakönyvet, mert az áfikómenért kaptam. A legnagyobb serleget az asztal közepére tettük ki Illés prófétának. Kinyitottuk a bejárati ajtót, hogy be tudjon jönni a házba. Természetesen féltünk, nehogy valaki visszaéljen ezzel, hiszen a mi utcánkban nem csak zsidók laktak. De Munkácson soha semmilyen rendbontás nem volt, a nem zsidók hozzászoktak a zsidó szokásokhoz, és tiszteletben tartották őket. Mi, gyerekek, izgatottan vártuk, hogy mikor jön be Illés és iszik le a serlegből, izgultunk, vajon látjuk-e majd, ahogy a bor a serlegben megrezdül. Néha felkiáltott valamelyikünk: Én már látom! Aztán mindannyian együtt énekeltünk, a testvéreim és édesanyám is ismerték ezeket a dalokat. Így zajlott a széder. Ugyanez megisméltődött a második napon. Mindannyian ugyanúgy ültünk az asztalnál, mintha tegnap mi sem történt volna, ugyanaz lezajlott még egyszer. Izraelben a Pészahot hét napon át ünneplik, a gálutban pedig nyolc napon keresztül. Csináltak egy tartalék napot, nehogy eltévesszenek valamit az emberek □ Galpert Ernő arra utal, hogy míg Izraelben csak egyszer tartják meg a széderestét, a gálutban kétszer, ezért aztán az ünnep hét napja nyolc napig tart. – A szerk. □ . Aztán négy napig hol hámoed volt [lásd: félünnep]. Ezek hétköznapok, de szintén a Pészah részei, csak húsvéti ételeket ehettünk. Hol hámoed alatt már lehet dolgozni, cigarettázni, mindent lehet csinálni, ami sábeszkor tilos. Pészah utolsó két napján megint szigorítások jöttek. A nyolcadik napon néhány családban már készítették macesszal készült húsgombócokat, ehhez macesz, tojás, feketebors kell. A haszid családokban ez a tradíciók megszegésének számított, mert a macesz knéjdlechhez [jiddis: gombóc] vízbe kellett áztatni a maceszt. Pészah alatt elvileg a maceszt nem szabadott összekeverni a vízzel. Ha egy csepp víz is esett a maceszra, ez a macesz már nem felelt meg Pészahra, mert a nedves macesz megsavanyodik. Ha pedig megsavanyodik, akkor már nem kóser [Ez egy sajátos „túlbiztosítás” szokására utal: ugyanis a Pészahkor kenyér gyanánt fogyasztható pászka (macesz) búzalisztból készül, de a pászka-készítésnél nagyon ügyelnek arra, hogy a liszt és víz keveréke ne keljen meg. A kovászt értelemszerűen nem tartalmazó maceszből a Pészah nyolc napja alatt is készíthető bármilyen étel, hiszen a pászka az „újrafelhasználáskor” már nem tud megkelni – halahikus megfontolások ilyenformán nem is tiltják a pászka tetszőleges fölhasználását. Mivel azonban Pészahkor nagyon szigorú szabály a kovászos ételek tilalma, óvatosságból egyesek a tilalmat kiterjesztik. – A szerk.]. Mostanában, ha a család összegyűlik Pészahkor, mi is készítünk ilyen húsgombócokat.

Minden ünnepnek megvolt a maga bája. Ros Hásána ünnepén, amikor a sófárt fújják, az egész család a zsinagógába ment. Ezen a napon az édesanyám is és a testvéreim is eljöttek. Más ünnepeken ők nem jártak a zsinagógába. Voltak olyan haszid családok, ahol a lányok is jártak zsinagógába. Mi nem voltunk ennyire fanatikusok, bár édesapám haszid volt, és minden szabályt betartott. A testvéreim és édesanyám fent ültek, én édesapámmal voltam. Amikor hazaértünk a

zsinagógából, édesanyám almát és mézet tett ki az asztalra. Ez jelképezte az édes újévet.

Jom Kipurkor édesapámmal egész nap a zsinagógában voltam, imádkoztunk. Édesanyám is eljött a zsinagógába, fent volt, a nőekkel. Én egész nap édesapám mellett voltam. Jom Kipur előestéjén, azelőtt, hogy meggyújtottuk volna a gyertyákat, mindenki bőségesen megvacsorázott, mert másnap egész nap böjtölni kellett. A bár micvóm előtt Jom Kipurkor édesanyám mindig készített nekem valami süteményt vagy puszedit. Édesapám ezt elhozta magával a zsinagógába, adott nekem enni, de ő maga böjtölt. A bár micvóm után már nekem is böjtölnöm kellett. Jom Kipur nehéz nap volt, mert az egész napot a zsinagógában kellett tölteni. Minden család hozott egy-két gyertyát. A gyertyák olyan hosszúak voltak, hogy huszonnégy órán keresztül égtek. Jom Kipur előestéjén gyújtották meg őket, és onnantól az istentisztelet végéig, amíg az égen meg nem jelent az első három csillag, az összes gyertyának égnie kellett. A zsinagógában a gyertyáktól borzasztó, fojtogató füst terjengett. Most nehéz elképzelnem, hogyan tudtak az emberek egész nap ott imádkozni. De a hívők mindent kibírtak. Jom Kipur végén nagy ünnepi vacsora volt. Mi a hozzánk legközelebbi zsinagógába jártunk. A zsidók általában abba a zsinagógába jártak, amelyik a legközelebb volt hozzájuk. Mi a Duhnovics utcában levő kis zsinagógába jártunk. Ez az utca a mai napig is megvan. Ha az ember ránézett az épületre, rögtön tudta, hogy az egy zsinagóga. Minden építészeti hagyománynak megfelelt. Az épület jól karban volt tartva. Minden vendégnek jutott egy speciális szék, amin deszkalap [imakönyvtartó állvány] volt a Tóraolvasáshoz. Ezeket a székeket stendereknek hívták. Nagyon szép volt az áron kódos [lásd: frigyszekrény], ott tartották a Tóra-tekerceket. A szabályoknak megfelelően külön rész volt fenntartva a nők számára [Az ortodox zsinagógában a nők nem vehetnek részt a férfiak között, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.]. Volt egy mikve a Jiddisgáson Munkácson.

Amikor Jom Kipur estéjén, az ünnepi vacsora után fölálltunk az asztaltól, mindenki kiment a kertbe, és hozzáfogott a szuká [sátor] építéséhez. Jom Kipur és Szukot között négy nap volt, és ez alatt az idő alatt föl kellett építeni és díszíteni a szukát. A gyerekek nagyon élvezték a szuká építését. A szegények mindenféle fadarabokból, lécekből készítették a szukát. Nekünk összecsucskozó szukánk volt, deszkákból és kampókból állt, össze lehetett állítani, aztán szétszedni, évről évre ezt használtuk. Egy este alatt megvoltunk a szuká fölállításával. A leggazdagabb emberek pedig, akik maguk építették a házukat, csináltak a házra egy lehajtható tetejű erkélyt. A szuká teteje falécekből készült, erre rakták a nádat, fölötte meg ott volt az igazi tető. Másnap városszerte cigányok jártak nádnyalábokkal. Tőlük vásároltak az emberek nádat, és azzal fedték be a szuká tetejét. A tehetősebb embereknek nádból font szőnyegük volt, amit a tető léceihez erősítettek. A Szukot ősre esik, sokszor esik az eső. Az eső olykor elmosta a szuká díszeit, oldalt folyt a falakon a víz, így már nem nagyon lehetett étkezni a szukában. A vallásos emberek azért mindig lesték a megfelelő időt, hogy mégiscsak ehessenek. Volt olyan, hogy az eső még nem fejeződött be, és esőcseppek csöppentek a levesbe a nádról. A gazdagok meg csak lehajtották a tetőt, és nem volt semmi problémájuk! Ha egy kicsit kiderült az ég, fölhajtották a tetőt, és a szuká megint szépen a helyén állt, mintha mi sem történt volna. Még ebben is különbség volt a szegény és gazdag zsidók között. Azzal, hogy fölállították az emberek a szukát, még nem volt elintézve a dolog. A gyerekek számára a legfontosabb a szukára való díszek elkészítése volt. Úgy földíszítették, mint ahogy a karácsonyfát szokás. Szukot előtt a gyerekek minden szabadidejükben díszeket készítettek. Még verseny is volt, hogy kié lett a legszebb. A díszek színes papírból készültek. Ha valaki ügyes,

nagyon szép dolgokat tud papírból csinálni. Én jól tudtam ilyen díszeket készíteni, és sok évvel később a Heszedben már én tanítottam a gyerekeket, hogyan kell ezeket elkészíteni. Jöttek az anyukák, a nagymamák és a gyerekek, figyeltek, mert hát ők még sosem láttak ilyen díszeket. Az ünnep napjain kizárólag a szukában étkeztünk. Kivittük oda az asztalt, ott ettünk, ott imádkoztunk, betartva a szabályokat.

A Purim nagyon vidám ünnep volt. A gyerekek számára az ünnep már egy nappal Purim előtt elkezdődött, amikor kereplőket, sípokot ajándékoztak nekik. Most már a műanyagkorszakban élünk, és a kereplők is műanyagból készülnek Purimra. De akkor még fából, falapokból készültek. Amikor Eszter könyvéből olvastak a zsinagógában Purimkor, gyakran elhangzott Hámán neve. Amikor kiejtették Hámán nevét, a zsinagógában lévő összes gyerek nekiállt kereplőt pörgetni, megpróbált minél nagyobb zajt csapni. Purimkor a rokonok és szomszédok egymást finomságokkal, sláchmónesszel kínálták körbe. A gyerekek házról házra jártak, vitték az édességekkel megrakott tálcákat. Hozzánk is hoztak finomságokat, meg mi is mentünk a testvéreimmel, egész nap tálcákkal rohangáltunk fel-alá. Édességekkel vendégelték meg bennünket, és aprópénzt adtak. Édesanyám igyekezett ünnepélyes asztalt varázsolni otthonra. És persze Purimkor a legfontosabb dolog a purimspil. Minden gyerek és sok felnőtt is valamilyen Purimmal kapcsolatos előadással készült: lehetett ez dalocska, vers, valamilyen tánc, jelenet. Erre már jóval Purim előtt elkezdtünk készülni, és titokban tartottuk egymás előtt, hogy ki mivel lép fel Purimkor. Aztán két-három fiú vagy egy fiú és egy lány elmentek a gazdagok házaiba, és előadták ezt a purimspilt a házigazdának és a családjának. A színészek az előadásért ajándékokat vagy pénzt kaptak, főleg pénzt adtak nekik. Ha nagyon tetszett az előadás, akkor többet, ha kevésbé tetszett, akkor kevesebbet. Én is mentem persze, és a testvéreim is. Estére gyerekszemmel nézve elég szép összeg gyűlt össze. De voltak felnőttek is, akik előadtak valamit Purimkor. Munkácson volt egy tréfás ember, Cháimnak hívták. Purim napján reggel női ruhába öltözött: széles szoknyába, parókába, rá sem lehetett ismerni. Akármilyen idő volt is, még ha egészen jó is, mindig volt vele egy fiú, aki az egyik kezében ernyőt tartott fölé, a másikban pedig egy kalapot pénzgyűjtéshez. Cháim kezében pedig hegedű volt. Az emberek már messziről kiabáltak: ott jön Cháim! És mindenki kifutott az utcára, hogy találkozzon ezzel a tréfás emberrel. A purimi összejöveteleken is voltak mindenféle tréfák, játékok.

Minden ünnepnek megvolt a maga jelképe. A Purim jelképe a kereplő volt. Szimhász Tóra [Szimhát Tóra] ünnepén, ami a Tóra-adást jelenti, minden gyereknél voltak almába szúrt kis zászlócskák. Hanukakor pedig pörgettyűvel [lásd: denderli] játszottak a gyerekek. A pörgettyű négy oldalán négy betű volt, mindegyik egy-egy zsidó szó kezdőbetűje. A szavak ezek voltak: nesz, gádol, hájá, pó, azaz nagy csoda volt itt. Amikor a pörgettyűvel játszanak, minden betűnek van egy értéke. Pénzben játszottunk, mert Hanukára szokás volt pénzt ajándékozni a gyerekeknek. Ez volt az egyetlen nap, amikor a zsidók megengedték a gyerekeknek, hogy dominózzanak, kártyázzanak, ám a hagyományos játék a pörgettyűzés volt. Van egy történet arról, hogyan is alakult ki ez a szokás. Amikor a rómaiak elfoglalták Júdeát, a zsidóknak nem engedték meg, hogy tanítsák a Tórát, és kénytelenek voltak titokban tanítani. A gyerekek egy kupacban ültek, és tanulták a Tórát. Aztán amikor látták, hogy arra jár egy római, elkezdtek pörgettyűzni, hogy így álcázzák magukat. Később aztán hagyománnyá vált, hogy a gyerekek Hanukakor pörgettyűvel játszanak. A pörgettyűket mi magunk készítettük. Fából öntőformát csináltunk, ebbe az öntőformába betűket faragtunk, és ónt öntöttünk bele. Így fabrikáltuk az ónból készült pörgettyűket. A héderben

tanították meg, hogyan készül a pörgettyű. Mindenkinek volt ilyen pörgettyűje. Otthon édesanyám Hanuka minden napján meggyújtott egy gyertyával többet a hanukijában.

1935-ben Masaryk után Beneš lett Csehszlovákia elnöke. Megválasztása után Munkácsra látogatott. A kaszárnya udvarán rendezték meg az ünnepélyes fogadást. Munkács egész lakossága összegyűlt. A mi iskolánk is részt vett az eseményen. A kezünkben kis zászlókat tartottunk, üdvözlöttük az új elnököt. Beneš alatt nem romlott a zsidók helyzete, ő ugyanazt a zsidókat védő politikát folytatta, amit elődje, Masaryk.

1936-ban tizenhárom éves lettem. Reb Alter készítette fel a bár micvómra, ő volt a gemóre [gemará; lásd: Talmud] tanárom a héderben. A Talmud egyik fejezetéből kellett előadást tartanom, már nem emlékszem, hogy melyik is volt az. Ezt a beszédet drósénak hívták. A bár micvóm napján, szombaton a zsinagógában először hívtak fel a Tórához, életemben először adták rám a táleszt. Elmondtam az imát, amit akkor kell mondani, ha a Tórához hívnak. Otthon este ünnepi vacsora volt, vendégek jöttek: rokonok, az édesapám barátai meg az én barátaim. El kellett mondanom nekik a drósét. A vendégek asztalhoz ültek. Emlékszem, sört vettünk, és paprikás sárgaborsót főztünk. Az asztalon nagy, sárgaborsóval teli tálak voltak kitéve, kézzel ettünk, és sört ittunk. Én elmondtam a drósét, aztán az egyik idősebb haszid kérdéseket tett föl nekem, amikre én persze nem tudtam felelni. Elsírtam magam, és kimentem a másik szobába. Az ajtó mögül hallottam, hogy a többi haszid leszidta az illetőt, amiért elrontotta az ünnepemet.

Pinkász nagyapám 1936-ban halt meg, a bár micvóm után. Hatvanöt éves volt. Munkács zsidó temetőjében temették el, zsidó szokás szerint [lásd: temető; temetés]. Nagyapám halála után édesapám öccse, Jidl foglalta el nagyapám helyét a temetkezési vállalatnál. Nagyapám temetésére nem emlékszem. Viszont jól emlékszem nagyanyám temetésére, aki 1937-ben halt meg, egy évvel nagyapám után. A családban természetesen mindenki szomorú volt a nagyanyám halála miatt, de nekem akkor természetesnek tűnt, hogy az öregeberek meghalnak. Szomorú voltam, de nem érintett meg annyira a dolog. Nagyanyám a szobában feküdt a padlón. Egy fekete lepellel volt letakarva, a lepel a fejét is eltakarta. A fejénél egy gyertya égett. Nők ültek körülötte, mindannyian mezítláb voltak, és sírtak [lásd: holttest előkészítése temetésre]. Emlékszem, hogy nagyanyám temetésére édesapám bátyja, Berl is eljött Izraelből. Berlnak különleges képessége volt rá, hogy összehozzon, egymásra hangoljon egy társaságot. Édesapám mesélte, hogy ifjúkorában Berlt mindig esküvőkre hívták, és ahol csak megjelent, mindig vidám hangulat kerekedett. De most Berl az udvarra lépve, így kiáltott: „Anyám, anyám”, és sírni kezdett. Erre körülötte mindenki hangosan felzokogott. Ez félelmet keltett bennem, valószínűleg életemben először fogtam föl, hogy mit jelent a halál. Lea nagyanyámat Munkács zsidó temetőjében temették el nagyapám mellé. Édesapám mondott kádíst a nagyanyám sírja felett.

Amikor letelt az egy év nagyanyám halála után, Jidl, édesapám öccse elhatározta, hogy megnősül. Sádhen hívtak, aki Huszton talált Jidlnak menyasszonyt. A menyasszony apja egy Katz nevű jó módú zsidó volt, akit valamilyen okból kifolyólag mindenki csak a lengyelként emlegetett. Lehetséges, hogy Lengyelországból települt át. Több lánya is volt. Mivel nagyapa már nem élt, Jidl házasságáról a bátyjának, édesapámnak kellett megállapodnia. Az alku nálunk zajlott. Minket, gyerekeket természetesen nagyon érdekelt a dolog. Kizavartak a konyhába, de mi azért az ajtónál leskelődtünk és hallgatóztunk. Sem Jidl, sem a menyasszony nem volt jelen. A menyasszony apja és a sádhen jött el. Édesapám és Katz a hozományról kezdtek el alkudozni. Édesapám arról beszélt,

hogy a vőlegénynek milyen magas beosztása van a zsidó temetkezési vállalatnál, hogy milyen magas a fizetése, és hogy milyen jóra való, istenfélő ember, egyszerűen nála jobb vőlegényt keresve sem találhatna az ember. Katz meg a lányát dicsérte, arról beszélt, hogy milyen szép. A sádhén meg persze arról próbálta meggyőzni édesapámat, hogy egy ilyen lánynak nem is kell hogy legyen hozománya, mert ő maga aranyat ér. Amennyire én értettem, a menyasszonyt nemhogy az apám, de még Jidl sem látta. Mindez nagyon sokáig tartott, míg végül is megállapodtak a hozomány nagyságáról. Aztán megbeszélték, hogy Katz beteszi a bankba a pénzösszeget, amiben megállapodtak, a papírokat meg átadja a papírgyár-tulajdonos Rothnak, egy Munkács-szerte köztisztviselőként álló embernek. Ha az esküvő létrejön, Roth átadja ezeket a papírokat Jidlinek, ha nem, akkor visszaadja őket Katznak. Az esküvőt a megbeszélés után körülbelül három hónappal tartották meg. Hagyományos zsidó esküvő volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. A mi házunkban állították fel a hűpét. Édesanyám és az összes zsidó szomszédasszony ünnepi ételt készített. Minden a hagyományok szerint zajlott, nagyon vidám esemény volt.

1938-ban, amikor tizenöt éves lettem, munkába kellett állnom. Egy zsidó műszerésznél lettem inas, akinek volt egy javítóműhelye. Megtanultam biciklit, varrógépet, gramofont, babakocsit javítani. Két év volt a tanoncidő. Már másfél év múlva elkezdtem önállóan dolgozni, de még nem kaptam fizetést. Én dolgoztam, és a mester kapta meg a pénzt a javításért, amit én csináltam meg, nekem meg csak egy kis zsebpénzt fizetett.

A háború alatt

1939-ben a németek átadták a magyaroknak a volt magyar területeket, köztük Kárpátalját is [lásd: Kárpátalja elfoglalása; Munkács (valamint Ungvár és Huszt környéke) azonban már az első bécsi döntéssel visszakerült átmenetileg Magyarországhoz. – A szerk.]. A magyarok ugyan azt gondolták, hogy fölszabadították minket, de az emberek véleménye megoszlott erről. A magyar lakosság örömmel fogadta a helyzetet. Az idősebb zsidók emlékeztek rá, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában is elég nagy szabadsággal rendelkeztek a zsidók, és csak a legjobbakat remélték, egészen addig, amíg ki nem ismerték a helyzetet. A zsidó fiatalok a magyarokat megszállónak tartották, és hogy jelét adják ellenállásuknak, nem magyarul, hanem csehül beszéltek. Idővel kiderült, hogy ez az ország már nem a régi Magyarország, hanem egy fasiszta ország. Zsidóellenes törvényeket vezettek be [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A zsidók tulajdonában nem lehettek gyárak, üzletek, műhelyek. Vagy átadták őket egy új tulajdonosnak [lásd: stróman], aki nem lehetett zsidó, vagy elvette a vagyont az állam. Nagyon kevés gazdag zsidó tudta kiváltani magát, és megőrizni a tulajdonát, a többségtől bevonták az engedélyeket, megfosztották őket minden lehetőségtől, hogy eltartsák a családjukat. Nagyon nehéz lett a megélhetés. Apámtól bevonták a kereskedői engedélyét. Elvették az engedélyt annak a műhelynek a tulajdonosától is, ahol én dolgoztam, úgyhogy 1940-ben be is zárt a műhely. Apámnak is és nekem is munkát kellett keresnünk. Akkoriban még üzemelt a Roth-féle papírgyár, és fölvettek minket ide. A gyárban elég sok akkoriban korszerűnek számító technikai berendezés volt, és engem fölvettek műszerésznek, apám pedig munkás lett.

Olga nővérem nagyon értelmes volt, jól is tanult, az iskolát kitűnő eredménnyel végezte el. Nagyon szeretett volna gimnáziumba menni, de apám határozottan ellenezte. Az elemi iskolában voltak zsidó osztályok, ahol szombaton nem voltak órák. De a gimnáziumban szombaton is volt tanítás. Aztán amikor bevonták apám kereskedői engedélyét, Olgának is jövedelem után kellett néznie.

Akkor már felnőtt nő volt, szépen kellett öltözködnie, de hogy apám elvesztette a munkáját, nem tellett ilyesmire. Apám elment Rothhoz, és megkérte, hogy vegye fel Olgát az irodába. Megemlítette, hogy Olga tanulni szeretne, de ő anyagilag nem tudja támogatni, ráadásul a zsidótörvények miatt helytelennek is tartaná, ha Olga a gimnáziumban együtt tanulna a hitetlenekkel. Megkérte Rothot, hogy amíg Olga beletanul, foglalkoztassa ingyen, aztán majd eldönti, hogy szüksége van-e rá. Roth is vallásos volt, és egyetértett apámmal abban, hogy nem volna jó, ha egy jó családból származó zsidó lány a gimnáziumban tanulna. Nemsokára megbizonyosodott róla, hogy Olga nagyon értelmes. A gyárnak voltak kapcsolatai németországi és csehországi vállalatokkal. Onnan hozták a papírt, amiből füzetet, borítékot, papírzacskót és ilyesmiket gyártottak az üzemben. Olga tökéletesen tudott csehül, ő intézte Roth üzleti levelezését, és hogy a Németországgal való levelezést is intézni tudja, Roth gyorsírás- és némettanárokat fogadott föl neki, akik hozzánk jöttek tanítani. Olga irodavezető titkár lett. Roth jiddisül és magyarul diktálta neki a leveleket, amit Olga németre és csehre fordított le. Ezek az ismeretek később is jól jöttek neki.

Mire felnőttünk, mi már nem voltunk olyan vallásosak, mint a szüleink. A gyárban munkásokkal, kommunistákkal találkoztam, és ez hatással volt rám. Nem voltunk persze ateisták, otthon továbbra is tartottuk magunkat a zsidó hagyományokhoz, de azért mi már sokkal távolabb voltunk a vallástól, mint az idősebb nemzedék. Édesanyám sokkal jobban aggódott emiatt, mint édesapám. Édesapám elnéző volt velem, sok mindent megbocsátott. Amikor még fiatal fiú voltam, nem mindig akaródzott a zsinagógában maradnom az istentisztelet végéig, hanem előbb elmentem a barátaimhoz. Édesapám ilyenkor csak annyit kért, hogy azért együtt menjünk majd haza, nehogy édesanyám idegeskedjen. Ha édesanyám úgy látta, hogy én valamiben eltávolodtam a hagyományoktól, leszidott, de én mindig tréfával ütöttem el a dolgot. Egyszer valamivel magamra haragítottam, és azt mondta nekem: „Sebaj, majd ha idősebb leszel, visszatérsz a zsidósághoz.” A szüleinkkel mi mindig tisztelettudók voltunk, de akkor mégis fölfortyantam, és kirobbant belőlem: „Majd ha bolond leszek!” Ezt azóta sem tudom magamnak megbocsátani. Képzelem, mit jelentett az édesanyámnak ezt hallani tőlem. Nagyon bánt, hogy nem tudtam bocsánatot kérni tőle.

A Roth-gyárban ismerkedtem meg a leendő feleségemmel, Ackermann Tildával, aki szintén ott dolgozott. Akkoriban Tojbénak becézték. Tilda ugyanabban az évben született, mint én, munkácsi lány volt. Mondta, hogy együtt jártunk elemibe, de én akkor észre sem vettem őt. A gyárban sok lány dolgozott, a gépüket pedig én láttam el. Akkor hívtak, ha valamit meg kellett szerelni vagy be kellett állítani. Így ismerkedtünk meg, és jóba lettünk. Egy egész kis társaság jött össze zsidó fiúkból és lányokból. A gyárban dolgozott Tilda barátnője, Frida és az én barátom, Vojta. Frida és Vojta találkoztak, és össze akartak házasodni, amint vége a háborúnak. Mi is egymásba szerettünk Tildával. Munka után, esténként találkoztunk és sétálgattunk. Tilda sokszor volt nálunk, és én is gyakran elmentem hozzájuk. Tilda tetszett a szüleimnek. Ha nem jött volna közbe a háború, azt hiszem, hamarosan összeházasodtunk volna. De folyt a háború, és nem lehetett tudni, mit hoz a holnap.

Tilda is vallásos zsidó családban született. Apja, Ackermann Icik borral foglalkozott, készíttéssel is és értékesítéssel is, az anyja pedig, akit Weisz Hendlnek hívtak, háztartásbeli volt. Tildának nyolcan voltak testvérek, Tilda volt az utolsó előtti a sorban. A nővére, Margit a munkácsi kereskedelmi akadémián végzett. Egy Weisz nevű unokatestvéréhez ment feleségül. Mindketten szimpatizáltak a kommunistákkal. Margit férje 1938-ban a Szovjetunióba utazott, Margit is készült utána menni. De

Kárpátalja magyar lett, és Margit már nem tudott elmenni. Volt egy fia, Alekszander. A magyar fennhatóság alatt Margit tartotta el a családot. Ügyvédként, fordítóként dolgozott, bármilyen munkát elvégzett. Hogy mi lett a férjével, azt nem tudni. Aztán ott volt Tilda bátyja, Dávid. Dávid az apjának segített, borász volt. A következő két testvér, Fülöp és Szeréna is elvégezte a kereskedelmi akadémiát. Szeréna is szimpatizált a kommunistákkal, közreműködött egy kommunista lap kiadásában. A kommunista Borkanyukhoz ment férjhez, aki a kommunista párt tagjaként a cseh parlamentben volt képviselő. A szülőknek szégyen és nagy bánat volt, hogy a lányuk egy nem zsidóhoz ment férjhez. Tilda anyja kitagadta a lányát [lásd: vegyes házasság]. Szeréna házassága nagy megbotránkozást keltett a munkácsi zsidók körében. Ez okozta Tilda apjának halálát is: egy helybéli őrült ölte meg, egy hasábfával halántékon ütötte, amiért a lánya szégyent hozott a zsidó közösségre. Ez 1937-ban történt, utána Tildának dolgoznia kellett. Szeréna a férjével a Szovjetunióba ment. Fülöp, Tilda bátyja a magyar fasiszták hatalomra kerülése után átment a lengyel határon, onnan Angliába vitték. A második világháború alatt Fülöp végig a csehszlovák hadtestben harcolt a keleti fronton [lásd: Csehszlovák Zászlóalj]. A háború után Ungváron élt. Áron, Tilda harmadik bátyja egy üvegcsiszoló műhelyben dolgozott, Hugó, a negyedik báty is dolgozott, Smil pedig, Tilda öccse még iskolába járt. Margit és Szeréna kivételével a családban minden gyerek vallásos volt.

1941 elején édesapámat elvitték egy magyar munkaszolgálatos századba. A munkaszolgálat kényszermunkatáborot jelentett. A magyar hadseregbe akkor nem vették be a zsidókat, hanem 1939-től kezdve munkaszolgálatra vitték őket. Ezek a munkaszázadok a védővonalakat, a katonai barakkokat építették, a legnehezebb építési munkálatokat végezték, a frontvonalon zajló munkákat is beleértve. Fegyvert nem kaptak, ezek az emberek sokszor abba haltak bele, hogy a tűzvonalon lelőtték őket. Édesapám 1942-ig volt a munkaszázadban, aztán elengedték, mert a fiatalabb férfiakat hívták be.

Nagyon nehéz volt az élet. Különösen nehéz lett a helyzet, amikor 1941-ben elkezdődött a Szovjetunió elleni háború. A zsidóknak még nehezebb volt a megélhetés. Nagyon sok törvénybeli korlátozás volt. Jegyrendszert vezettek be a kenyérre, és a zsidók csökkentett fejadagot kaptak a kenyérből [A zsidók részére kiadható élelmiszer-fejadagokat először a német megszállás után korlátozták rendeleti úton. Az 108.500/1944. K.M. sz. (közellátásügyi miniszteri) rendelet volt szerint az addig használt élelmiszerjegyeket a zsidóknak május 1-től vissza kellett adniuk és részükre külön jegyeket hoztak forgalomba, „húsjegy, (cukorjegy, stb.) zsidók részére” felirattal. A zsidó ellátandókat sárga jelzéssel, külön kellett nyilvántartani. Egyben szabályozták a fejadagokat is, cukorból például 30, húsból 10 dkg volt a heti fejadag. Lásd még: jegyrendszer Magyarországon. Arról nincs ismeretünk, hogy a zsidók csökkentett fejadagot kaptak-e kenyérből, de elképzelhetők helyi szintű diszkriminatív eljárások. – A szerk.]. 1943-tól minden zsidónak sárga kört kellett viselnie a ruháján [Ilyen rendelkezésről a szakirodalom nem tud, ez nyilván valamilyen helyi rendelet volt, de nem ismerjük sem az érvényességi idejét, sem a körét. 1944. április 5-étől azonban a kárpátaljai zsidóknak is ugyanazt a megkülönböztető jelzést, a sárga csillagot kellett viselniük, mint a többi magyarországi zsidónak (1240/1944. ME. sz. rendelet, 1944. március 29.). – A szerk.], aztán ezt lecserélték sárga, hatágú csillagra [lásd: sárga csillag]. De mégis, éltünk, életben voltunk. A magyarok nem ölték meg a zsidókat, nem voltak pogromok.

1943-ban Olga férjhez ment. A férje, Nuchim Weisgarten Munkácson született. A szüleim hagyományos zsidó esküvőt rendeztek Olgának. A mi házunkban volt felállítva a hüpe, az esküvői

szertartást a mi zsinagógánkból való rabbi vezette. A szülők esküvői lakomát rendeztek. Az esküvő után három nappal Olga férjét elvitték munkaszolgálatra, onnan pedig a frontra küldték. Sokáig semmit nem tudtunk felőle.

1944 áprilisában engem és sok, szintén 1923-ban született fiatalembert egy magyar területen lévő munkatáborba vittek. Tilda és én nem tudtuk, hogy mi vár ránk. Mindenesetre megbeszéltük, hogy találkozni és kapcsolatot teremteni a nagynénémen, apám lánytestvérén keresztül tudunk, aki Svájcban lakott. Betanultuk a címet: Lugano, Bella Vizari 10. A munkaszázaddal [lásd: munkaszolgálat] először Budapesten dolgoztunk, aztán máshova vittek minket. Mindenféle nehéz építési munkáink voltak: árkot ástunk, védelmi berendezéseket építettünk. Egy nagy, rosszul fűtött barakkban laktunk. Nagyon szegényes volt az ellátásunk, épp csak annyit kaptunk, hogy tudjunk dolgozni. Egy munkatáborba kerültünk Vojtával, a barátommal és Áronnal, az unokatestvéremmel, aki édesanyám nővérének volt a fia. Igyekeztünk együtt is maradni. Reggel hattól sötétedésig dolgoztunk. Napközben volt egy rövid ebédszünet, aztán megint dolgoztunk. Este visszamentünk a barakkba, és a fáradtságtól egy pillanat alatt elaludtunk. Természetesen a tábor fegyveres őrizet alatt állt, de azért ez mégsem koncentrációs tábor volt. Szóba állhattunk a helyi lakossággal, megtudhattuk tőlük a híreket. 1944 nyarán Magyarország összes városából [helyesebben: Budapest kivételével Magyarország egész területéről] koncentrációs táborba kezdték vinni a zsidókat. Mi tudtunk erről, tudtuk azt is, hogy az egész családjunkat elvitték koncentrációs táborba. De arról, hogy ott gázkamrák vannak, és hogy minden zsidót megsemmisítenek, fogalmunk sem volt. Mi azért éltünk valahogy, igaz, a táborban haltak bele emberek betegségbe, éhségbe, de azért ez mégsem megsemmisítő tábor volt. Az unokatestvérem, Áron megtudta a vasutas ismerőseitől, akik vonatokat vezettek Auschwitzba, hogy az egy megsemmisítő tábor. De mi nem hittük el, hogy ilyesmi lehetséges, hogy fogják az élő embereket, és bedobják a gázkamrákba, egyszerűen nem hittük el. Aztán már csak a háború után tudtuk meg, hogy mi volt Auschwitzban, hogy ott haltak meg a családtagjaink, és hogy hogyan haltak meg.

Amikor 1945-ben a szovjet csapatok kezdték felszabadítani Magyarországot, átadtak minket a németeknek. Előtte magyarok irányítottak minket, aztán amikor átadtak a németeknek, Ausztriába kerültünk. Egy német koncentrációs táborban helyeztek el minket az osztrák–magyar határon, az osztrák oldalon. De ez is munkatábor volt, nem pedig megsemmisítő tábor. Százfős csoportokra osztottak minket, és védelmi berendezéseket építettünk. A németek elkezdtek kiépíteni egy védelmi vonalat, mert tudták, hogy közelednek a szovjet csapatok [Pozsonytól Kőszegig húzódott az ún. Niederdonau erődvonala – Balf, Fertőrákos, Hidegség, Ágfalva, Nagycenk, Donnerskirchen (Fehéregyháza), Siegendorf (Cinfalva) –, ahol harmincötezer munkaszolgálatost kényszerítettek sáncsásra 1944 végétől 1945. március végéig. Az öthónapos robot során minden harmadik munkaszolgálatos elpusztult részben a körülmények miatt, részben azért, mert a Vörös Hadsereg közeledtével a nyilasok és az SS-ek legyilkolták őket. – A szerk.]. Tankcsapdákat ástunk. Ez tavasszal volt, márciusban, a nap már kezdte fölmelegíteni a földet, mindannyian a talajba süppedtünk. Hóolvadás volt, térdig álltunk a hideg, havas sárban, úgy dolgoztunk. A föld nedves volt, a földdel teli ásót meg kellett emelni, és a mélyből földobni a földet. Igaz, ez nem sokáig tartott, körülbelül két hónapig. A mi századunkból csak hat ember élte túl, ennyien tértek vissza. A szovjet csapatok 1945. március végén érték el Ausztriát. Akkor én tifuszos voltam, lázálomban feküdtem [A tifusz magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.]. A mi barakkunkban kétszintes priccsek voltak, én lent feküdtem. A legutolsó

munkanapomon árkot ástunk, mellettünk pedig a németek fiúkat tanítottak löni. Az egyik tiszt rájuk kiáltott: „Nemsokára itt lesznek az oroszok, ti meg csak henyéltek!” Ekkor már lehetett messziről hallani az ágyútüzet. Hogy ezután mi volt, és hogy hány napig feküdtem önkívületben, azt nem tudom. Csak arra emlékszem, hogy egyszer csak odaült a priccsemre az unokatestvérem, Áron, és azt mondta, hogy evakuálják a tábort, menni kell. Mindjárt fölgyújtják a tábort. Én olyan állapotban voltam, hogy nem tudtam járni, és mondtam neki, hogy nélkülem menjen el, én nem tudok fölkelni a priccsről. És akkor hirtelen valaki fölkiáltott: „Itt vannak az oroszok!” Ezek a szavak mintha elfújták volna a betegségemet! Mi, hatan fölkelünk, és egymást segítve keresztülmentünk a frontvonalon. A front már egészen közel volt, dörögtek az ágyúk... Félünk a németektől, és attól is félünk, hogy a szovjetek lövéseitől halunk meg. Végre orosz katonákba botlottunk, akik telefonkábeleket fektettek. Körös-körül lóttek, ők mutogattak, hogy feküdjünk le, de mi csak mentünk tovább. Egyikünk megsérült a karján. Tizenhat kilométert tettünk meg gyalog ilyen állapotban. Nem is tudom most elképzelni, hogyan jutottunk el Szombathelyig, ami már föl volt szabadítva. Ott is oroszokra akadtunk, foglytáborba kerültünk. Nem volt nálunk semmilyen irat. Németeknek vagy magyar fasisztáknak néztek minket, ezekből sok volt ott. Szakadt, koszos ruhában voltunk, még abban, amit otthonról hoztunk. A foglyokat egy réten gyűjtötték össze, a fasisztákkal együtt voltunk. Esett az eső, nagyon hideg volt. Egy csoportba gyűltünk össze, és vártunk. Oroszul nem tudtunk. Körülöttünk fegyveres őrök járkáltak. Mutogattunk magunkra, és közben azt mondtuk, „zsidi”, ami csehül nem sértés, egyszerűen zsidót jelent. Ettől azonban a helyzet csak még rosszabb lett. Az őr azt gondolta, hogy kigúnyoljuk a zsidókat. Valamit mondott, de mi semmit sem értettünk azon kívül, hogy azt mutatta, hogy „Löni fogok!”.

Másnap reggel menetoszlopokba állítottak minket, és kivezényeltek a pályaudvarra. Vonattal Ungvárra vittek. Ott megint menetoszlopokba állítottak, és vezettek valahova. Mi hatan egy sorban mentünk. A menetet fegyveres őrök kísérték, körülbelül minden húsz méterre jutott egy. Amikor Ungvár központjában egy szűk utcácskához értünk, elhatároztuk, hogy nem megyünk tovább. Egy keskeny kapunál, ami egy udvarba vezetett, úgy döntöttünk, hogy elfutunk, lesz, ami lesz. Lehet, hogy löni fognak, de megpróbáljuk. Amikor a kapuhoz értünk, egyenként elfutottunk. Az őrök nem szaladtak utánunk, mert ha megpróbálnak utolérni, akkor a többi fogoly szétszalad. Rábukkantunk egy elhagyott házra. Találtunk némi élelmet, két napra beköltöztünk, pihentünk, kicsit magunkhoz tértünk. Nagyon szerettünk volna hazamenni. Nem tudtuk, kit találunk otthon, és hogy mi folyik ott. Nagy nehézségek árán Áron, Vojta és én eljutottunk Munkácsig. Az út nagy részét gyalog tettünk meg, és volt, hogy parasztok lovas kocsiján mentünk egy darabig. Az úton a parasztoktól kaptunk enni. Megérkeztünk, senki sem volt otthon, és semmit sem lehetett tudni. Zsidók még nem voltak, mert a koncentrációs táborokból az embereket később szabadították föl, mint minket. Egy kicsit megpihentünk az út után, és úgy döntöttünk, hogy bevonulunk a Szovjet Hadseregbe [Ekkor még: Vörös Hadsereg. – A szerk.]. Még folyt a háború, nagyon sok volt a fasiszták rovásán, és a családtagjaink is koncentrációs táborban voltak. Arra gondoltunk, hogy talán részt tudunk venni a felszabadításukban. Elmentünk a sorozó bizottsághoz, és kértük, hogy sorozzanak be a hadseregbe önkéntesnek. A sorozók végignéztek rajtunk, de nem akartak bevenni, azt mondták, hogy nekünk nem harcolnunk kell, hanem felépülnünk. A koncentrációs tábor és a tifusz után sovány voltam, mint egy piszkafa, de a többiek sem néztek ki jobban. Vojtát nem vették be, de én és Áron egyre csak sírtunk, végül nagy nehezen rávettük őket, hogy bevegjenek. Lengyelországba küldtek egy újoncszázadba. Ekkor lett vége a háborúnak. Így hát a hadseregben szolgáltam, de arra már nem volt időm, hogy részt vegyek a hadműveletekben. Mivel Kárpátalja szovjet lett, sorköteles lettem,

nem is engedtek el a hadseregből. Körülbelül fél évet szolgáltam Lengyelországban, aztán Ukrajnába, Vynyica megye Hmelnickij városába küldtek. Ott szolgáltam 1947-ig, a leszerelésemig.

A háború után

A sors úgy rendelkezett, hogy találkozzunk Tildával. Akkor érkezett vissza Munkácsra, amikor én már sorkatona voltam. 1944-ben Tildát és a családját Auschwitzba vitték. A fiatalokat és a jó erőben lévőket munkatáborokba küldték, az öregeket és a gyerekeket megsemmisítették. A németeknek kellett a munkaerő. Auschwitzban halt meg Tilda egész családja. A nővére, Margit a fiával volt ott. Margit kerülhetett volna munkatáborba, és túl is élhette volna, de nem akart elválni a fiától, és együtt ment vele a gázkamrába. Ugyanez történt Tilda szüleivel és az öccsével, Smillel. Dávid és Hugó munkaszolgálatban haltak meg, Áron a Gulagon tűnt el. Az egész családból csak Tilda, a nővére, Szeréna és a bátyja, Fülöp élte túl a háborút. Szeréna a második világháború alatt a Szovjetunióban tartózkodott, 1945-ben pedig a már szovjetté vált Kárpátaljára tért vissza, Fülöp pedig 1946-ban tért vissza Ungvárra Angliából. Tilda és a barátnője Auschwitzból Reichenbach városába kerültek, egy munkatáborba [A Reichenau-Reichenbach városában lévő tábor a gross-roseni koncentrációs tábor egyik altábor volt. – A szerk.]. Ott is együtt volt velük mindkét testvérem, Olga és Ibolya. Ez a tábor egy hadi rádiógyár területén volt, a foglyok rádiókészülékeket forrasztottak és szereltek össze. Tilda és a testvéreim ebben a táborban voltak egészen a felszabadításukig. Miután felszabadították őket, Tilda és Frida [Tilda munkácsi barátnője] Munkácsra ment. A testvéreim nem jöttek haza. Olga semmit nem tudott a férje sorsáról, akit az esküvőjük után három nappal vittek el a hadseregbe. Néha az, ami megtörténik az életben, hihetlenebb a kitalációnál. Amikor Csehszlovákián keresztül Munkács felé tartott, Olga összetalálkozott a férjével. A férje a munkaszázadából több más fiatalemberrel együtt börtönbe került egy Oszkol nevű ukrán város környékén. Az oszkoli hadifogolytáborból a Gulagra továbbították. Akkor Kárpátalja törvényesen még Csehszlovákiához tartozott. Amikor kezdték szervezni a csehszlovák hadsereget, összegyűjtötték a Gulagon lévő kárpátaljaiakat, és mint csehszlovák állampolgárokat, a csehszlovák hadseregbe küldték őket [lásd: Svoboda, Ludvík]. Nuchim a csehszlovák hadseregben harcolt, és Karlovy Varyig jutott. Ott kitüntetésekkel szerelték le, és kapott egy lakást. Minden nap elment a pályaudvarra, és várta a koncentrációs táborokból jövő szerelvényeket, azt remélve, reménykedett, hogy találkozik valakivel, aki tud Olgáról és a családunk sorsáról. És ott, a pályaudvaron összetalálkoztak. Mindkét testvérem Csehszlovákiában maradt, aztán egy kis idő elteltével kivándoroltak Izraelbe, és Haifán telepedtek le.

Tilda visszajött Munkácsra. Én leveleztem Vojtával, aki tudta a táborigénylistámat, és megmondta Tildának. Tilda írt nekem. Nem is tudom elmondani, milyen boldog voltam, amikor megkaptam a levelét! Válaszoltam neki, levelezni kezdtünk. A következő levélben Tilda beletette a fényképét, és ezt írta rá: „Az én drága Arimnak”. Ez a kép végig nálam volt, most pedig a családi albumban őrizzük.

Tilda Ungváron telepedett le a nővérénél, Szerénánál, és dolgozni kezdett. Amikor 1947-ben leszereltek a hadseregből, egyenesen hozzá mentem. Tilda akkor a városi kereskedelmi osztályon dolgozott [A rendelkezésünkre álló információ alapján nem tudjuk eldönteni, hogy ez a kereskedelmi osztály a városi tanács vagy a városi pártbizottság egyik osztálya volt-e. – A szerk.]. Nekem egy kifakult katonai zubbony és egy durva vászoncsizma volt a ruházatom. Tilda és Szeréna szerzett jegyet – akkor mindent jegyre adtak –, és hoztak nekem ruhát. Elhelyezkedtem

műszerészként egy kisszövetkezetnél. Szerénánál laktunk. Adott nekünk bútort és néhány háztartási eszközt. Mikor a hadseregből megjöttem, nem volt igazolványom, csak katonakönyvem. Együtt laktunk Tildával, az esküvőről valahogy nem is esett szó. Szüleink nem voltak, az ő nővérén kívül rokonaink sem – az úgy meg miféle esküvő lett volna? 1948. április harmincadikán Tildával sétálni mentünk, csodaszép idő volt. Akkorra már kaptam igazolványt. Már nem is emlékszem, melyikünk mondta, hogy menjünk el a házasságkötő hivatalba. Akkor nem kellett tanúk, nem kellett előre bejelentkezni. Bementünk a házasságkötő hivatalba, bemutattuk az iratainkat, az anyakönyvvezető beírta az anyakönyvbe a nevünket, és kiadta az anyakönyvi kivonatot. Minden nagyon hétköznapi volt. Vettem a boltban egy üveg pezsgőt, egy bonbont, és megkértem az anyakönyvvezetőt, hogy koccintson velünk a boldogságunkra. A házasságkötő hivatal asztalára raktuk a poharakat, amiket az anyakönyvvezető kerített valahonnan, és fölbontottuk a pezsgőt. Aztán ugyanebben az épületben, egy fényképészetben készítettünk néhány fotót. Aztán Tilda azt mondta, hogy be kell mennie a munkahelyére, mert összegyűlnek a kollégák, hogy megünnepeljék május elsejét. Engem meg az én munkatársaim hívtak el. Elváltunk hát egymástól, mindketten a saját munkahelyünkre mentünk. Hát ilyen volt a mi esküvőnk. Nemsokára összeházasodott a barátom, Vojta és Tilda barátnője, Frida. Ők is Ungváron éltek az 1970-es évekig. A barátságunk egész életünkre szólóan megmaradt.

A munkahelyemen nem érzékeltem antiszemizmust vagy bármilyen más előítéletes hozzáállást. Ellenkezőleg, engem rögtön előléptettek, mert egy kicsit tudtam oroszul. Akkoriban Kárpátalján kevés ember volt, aki beszélt volna oroszul. Később aztán a gyerekek már orosz iskolákban tanultak, és az idősebbek is beletanultak egy kicsit, de akkor én az elsők között voltam, akik beszéltek oroszul. Egy barátommal alapítottuk ezt a kis javítóműhelyt. A szövetkezetben sok zsidó volt, az elnök pedig a zsidó Tamper volt. Nem kerestem rosszul, már elég tapasztalt szakember voltam. Egyszer Tamper följajánlotta, hogy utazzak Kijevbe egy vezetői tanfolyamra, amit műszaki ellenőrzési osztályvezetőknek tartottak. Csak engem tudott elküldeni, mert más nem tudott oroszul. Megbeszéltem a dolgot Tildával, és úgy döntöttünk, hogy érdemes elutaznom. Egy hónapig voltam ott, eredményesen végeztem el a tanfolyamot. Amikor hazatértem, kiderült, hogy az elnök megszüntette azt a műhelyt, ahol dolgoztam, mert részlegvezetőnek akart kinevezni. Így lettem a fémipari termékek részlegének a vezetője. Sokkal kisebb lett a fizetésem, de a műhelyt már bezárták, választásom nem volt. A szövetkezetet pedig átalakították gyárrá. Részlegvezető voltam, jól ment a munka, jutalmakat kaptam, a munkafolyamatok ésszerűsítésével kezdtem foglalkozni. Izgalmas feladat volt valami újat csinálni, a racionalizációs javaslataimért kapott prémiumokkal pedig egy kicsit kárpótoltam magam a fizetés-csökkenésért. A vezetőségnek tetszettem, és arra buzdítottak, hogy jelentkezzem egyetemre. Ehhez először is el kellett végezni a középiskolát. Sem nekem, sem Tildának nem volt középiskolai végzettségünk. Elhatároztuk, hogy mindketten beiratkozunk levelező tagozatra egy középiskolába. Akkor már megvolt Pjotr fiunk, aki 1951-ben született. A zsidó neve Pinkász lett, apai nagyapám emlékére. A második fiunk, Jurij, akinek édesapám emlékére a Jesuá zsidó nevet adtuk, 1955-ben született.

Pjotr mellé dadát fogadtunk, és a feleségemmel tanulni kezdtünk. Ez egy vasárnapi iskola volt. Vasárnap egész nap órákon voltunk, és hétköznapiakra kaptuk a házi feladatot. Elvégeztük a középiskolát, érettségi bizonyítványt szereztünk. Így már lehetett tovább tanulni. Az Odesszai Gépészeti Főiskola gépészkarát végeztem el levelező tagozaton, kitűnőre védtem meg a diplomamunkámat. A gyár meg kibővült egy kicsit. Amikor elkezdtem dolgozni részlegvezetőként,

harmincan voltunk, mire befejeztem a főiskolát, már nyolcvan. Műszaki igazgatóhelyettség neveztek ki, főmérnökké azért nem illett volna. Engem ez kielégített, én sohasem törtem magas beosztásokra, elég szerény voltam.

Amikor műszaki igazgatóhelyettségé neveztek ki, a vezetőség és a kijevi felettesek azt tanácsolták, hogy lépjek be a pártba. Azt mondták, ez segíteni fogja a karrieremet. A feleségem is belépett a kommunista pártba. Nekünk nem volt ellenünk a kommunizmus, nem tudtuk, hogy mi történt a Szovjetunióban a Nagy Honvédő Háború előtt, nekünk ez az ország semmi rosszat nem tett, inkább hálásak voltunk, mert végre lehetőségünk nyílt normálisan élni, tanulni, dolgozni. Amikor a pártba való belépéshez szükséges iratokat töltöttük ki, az életrajzunkba is és a nyilvántartási lapra is ráírtuk, hogy voltunk koncentrációs táborban. Azok, akik már 1917-től a Szovjetunióban éltek, elhallgatták, ha koncentrációs táborban voltak. A koncentrációs táborokat megjárta emberekre gyanakvással tekintettek, volt olyan is, hogy megkérdezték az illetőt, hogyhogya nem halt meg ott. Mi is féltünk írni a koncentrációs táborról, de úgy döntöttünk, hogyha belépünk a pártba, akkor az igazat akarjuk mondani, és az igazat fogjuk magunkról leírni. Végül is ez nem is történt semmi.

Beléptem a pártba, és pont akkor kerestek a gyárnak főmérnököt. Én lettem a főmérnök, húsz évet ledolgoztam ebben a beosztásban. Ez alatt a húsz év alatt egy elég jó gyárat alakítottunk ki, ahol már nyolcszáz ember dolgozott. Szovjet mértékkel ez a gyár kicsinek számított, de Ungvár méreteihez képest a „Bolshevik” nagy volt. Jó híre volt. Gyakran kaptunk prémiumot, elkezdtünk viszonylag normálisan élni. Én még kitüntetések is kaptam. A Becsület érdemkeresztje kitüntetés és mindenféle más címet. A gyárban megkaptam a szocialista verseny élharcosa jelvényt is. Akkor ez volt a szokás. Az fő munkám mellett feltaláló is lettem. Egy nagyon érdekes lakkozó berendezést találtam fel a bútorigar számára, ami lehetővé tette a lakkbevonat mechanikus felvitelét. Addig kézzel vitték fel a lakkot. Erre a találmányra szabadalmat szereztem, és jó pénzt kaptam érte.

Nem érzékeltem felém irányuló antiszemitizmust. Mindenki tudta, hogy zsidó vagyok, minden kérdőívben én is, Tilda is feltüntettük, hogy zsidók vagyunk, hogy a zsidó nyelv az anyanyelvünk, és én nem félttem beszélni erről. Megmaradt a zsidó lelkem. A munkahelyen mindenki jól viszonyult hozzám, bár csak néhány ember volt zsidó. Velük én mások jelenlétében is zsidó nyelven, jiddisül beszéltem. Sok cigány dolgozott ott, mert a gyár egy olyan kerületben volt, ahol cigányok éltek. Magyarok is, szlovákok is, ukránok is dolgoztak a gyárban. Én mindenkivel megtaláltam a közös nyelvet. Ez nagyon egyszerű, csak minden emberhez tisztelettel kell közelíteni, és akkor ő is igyekezni fog, hogy megfeleljen ennek a hozzáállásnak.

A szovjetunióbeli életem alatt egyetlen esetben találkoztam ellenem irányuló antiszemitizmussal. Lehet, hogy ez az eset nem túl fontos, annál is inkább, mert csak sokkal később szereztem róla tudomást. Az igazgatónkat kinevezték egy új, épülő gyár élére. Én voltam a főmérnök, és átmenetileg az igazgató munkáját is én végeztem. Én nem akartam igazgató lenni, meg voltam elégedve a saját munkámmal. Amikor küldtek egy új igazgatót, én lelkiismeretesen bevezettem őt a tennivalókba, eleinte sokat segítették neki. Ezért hálás is volt. Sok év múlva egy zsidó ismerősöm elmesélte, hogy amikor a városi pártbizottságában arról volt szó, hogy a gyárunknak igazgatóra van szüksége, valaki azt mondta: „Minek keresni oda valakit, amikor ott van Galpert?” Erre a területi bizottság titkára – jó ismerősöm – azt felelte: „De hát ő zsidó!” Ez volt az egyetlen

eset, amiről tudok, hogy a zsidóságom valakit zavart volna. De az emberek, akikkel dolgoztam, örülnek nekem ma is, ha találkozunk az utcán, a nyakamba borulnak.

Tilda sorsa is jól alakult. Miután visszajött a lágerből, egy kilenc hónapos párttanfolyamon vett részt. Fogékony volt a nyelvekre, gyorsan megtanult oroszul. Miután elvégezte a tanfolyamot, a városi végrehajtó bizottság kereskedelmi osztályán dolgozott [Megjegyzést lásd fent. – A szerk.]. Jól ment neki a munka, és kinevezték a megyei végrehajtó bizottság elnökhelyettese mellé munkatárnak [Ezúttal sem tudjuk eldönteni, hogy a megyei tanácsról van-e szó, vagy a megyei pártbizottság végrehajtó bizottságáról. A hasonló magyarországi apparátusban az „elnök(helyettes)” a tanácsi apparátusra utal, ezt a tisztséget a pártban titkár(helyettes) töltötte be. – A szerk.]. Hosszú időn át dolgozott ott. Mindenki tudta, hogy zsidó, Tilda ezt minden kérdőívbe beírta, soha nem titkolta el. Akkor minden nyilvántartást ukránul vezettek. Tilda nagyon jól megtanult ukránul, jobban tudott, mint oroszul, még annál is jobban, mint olyik ukrán. Kinevezték a protokollosztály vezetőjévé, ez egy elég magas beosztás. A városban jó hírünk volt. A „Kárpátalja Könyve” című kiadványban úgy említenek engem, mint aki sokat tett a város fejlődéséért. Így hát személyes problémánk nem volt a szovjethatalommal. De az, ami körülöttünk zajlott, megérintett minket.

Én és a feleségem keveset éltünk a szovjethatalom alatt, és nehezen tudtunk kiigazodni azon, hogy mi is történik valójában a Szovjetunióban. Mi elhittük, amit a kommunista párt nevében mondtak. Hiszen mi ifjúkorunkban proletárok voltunk, egy gyárban dolgoztunk a tulajdonosnak, ki voltunk zsákmányolva. Mi tényleg hittünk abban, hogy fényes jövőt építünk, szép nemzetközi társadalmat, ahol mindenki egyenlő lesz. Csodálatos eszme volt. Olvastuk Marx, Lenin, Sztálin munkáit. Olvastuk az utópista szocialistákat. Mindaz, ami ott le van írva, szépen hangzik. Nagyon érdekes volt mindez, és mi hittünk benne. Amikor 1953-ban meghalt Sztálin, az számunkra tényleg gyász volt. Persze láttuk, hogy sok minden nem úgy történik, mint ahogy az le van írva. Azt hittük, hogy ez elmúlik, hogy ez egy átmeneti időszak, hogy ott fent nem tudják, hogy mit csinálnak itt helyben. De tudat alatt már éreztük, hogy valami nincs rendjén, hogy a tettek nem fedik a szavakat. Átéltük a kozmopolitizmus elleni kampányt 1948-ban [lásd: koncepciós perek; kozmopolitizmus elleni harc]. Minket személyesen nem érintett, de nem értettük, hogy mi történt. Az egész hamisításnak tűnt. Az 1953 januárjában zajló orvosper is látványosan hazug volt, az antiszemitizmus erősödését készítette elő. Akkor ezt mi tudat alatt éreztük, de amennyire lehetett, igyekeztünk nem elemezni. Amikor Hruscsov a huszadik pártkongresszuson Sztálinról és az egész szovjet rendszerről beszélt [lásd: az SZKP XX. kongresszusa; Hruscsov beszéde a XX. pártkongresszuson], és föllibbentette a fátylat Sztálin büntetteiről, már fölfogtuk, hogy s mint van ez az egész. Megértettük, hogy a kommunizmus, a szocializmus eszméi már nem a mieink.

Párttagként és vezető beosztásban lévő dolgozóként kötelességem volt propagandatevékenységet folytatnom a gyár műszaki dolgozói felé. Rendszeres politikai foglalkozásokat kellett tartanom nekik. Egyet tiszta lelkiismerettel állíthatok: soha semmit nem mondtam a saját nevemben. Ezt mondja Hruscsov. Ezt mondta Brezsnyev. Így mondta Lenin – mindig valakire hivatkoztam, mert a huszadik pártkongresszus után Tildával rájöttünk, hogy ebből a kommunizmusból semmi sem lesz. De a pártnak a legutolsó napig tagjai voltunk, amikor is 1991-ben szétesett a Szovjetunió.

Család és gyerekek

A fiaink egészséges, jó gyerekek voltak. Két teljesen különböző karakter. Pjotr nyugodt, csendes, sehová sem siet, otthon ülő típus. Jurij közlékeny, vidám, rengeteg ismerőse és barátja van. Mindketten ugyanabba az óvodába, iskolába jártak, csak négy év különbséggel. Még a tanítónőjük is ugyanaz volt az alsó osztályokban. Mindketten tízosztályos orosz általános iskolába jártak, és jó tanulók voltak. Az idősebbik fiam, Pjotr kitűnőre végezte el az iskolát. Mi nem akartuk, hogy a fiunk Ukrajnában járjon egyetemre, el akartuk kerülni, hogy antiszemitizmussal találkozzon. Leningrádba ment, sikerült a felvételi vizsgája, és fölvtették a Leningrádi Finommechanikai és Optikai Egyetemre. Öt és fél évet járt ott egyetemre. A diploma előtti gyakorlatot Pjotr Izsevszkben, egy hadiüzemben végezte, ahonnan kitűnő minősítést kapott. Amikor az elirányítás volt, a fiunk megírta, hogy nem tudja, hová küldik majd dolgozni. Az ungvári alkatrészgyár főmérnöke írt Leningrádba egy kérvényt, amelyben állást kínált Pjotrnek, úgyhogy a fiunkat Ungvárra irányították. A peresztrojkaig ebben a gyárban dolgozott tervezőként.

A peresztrojka alatt a gyár, mint a többi gyár is, bezárt. Amikor Ungváron kezdték bevezetni az internetet, a fiam egy internetes cégnél helyezkedett el. Már harmincnégy éves volt, amikor megházasodott. Nagyon szerény, visszahúzó típus. Azt hiszem, én is ilyen voltam fiatalkoromban, de már nem vagyok ilyen. A barátai mind fiúk voltak, lányokkal nem találkozott. Egy kolléganőjét vette feleségül, aki elektromérnök volt, aztán könyvelővé képezte át magát, és főkönyvelőként dolgozott. Valamelyik barátjuk kiment Németországba, és rávette őket is, hogy áttelepüljenek. Nem ellenkeztünk. Persze nekünk jobb lenne, ha a gyerekeink itt lennének a közelünkben. De nem beszéltük le, hisz ha nekik ott jobb lesz, akkor csak hadd menjenek. Németországban Pjotr elvégzett egy elektronikai tanfolyamot, amelynek a költségeit a Siemens cég állta, utána pedig munkát kapott a cégnél. A felesége könyvelő. Frankfurt am Mainban laknak, gyermekük sajnos nincs.

Jurij, a fiatalabbik fiunk a középiskola után Leningrádba ment, hogy ugyanarra az egyetemre jelentkezzen, ahol Pjotr tanult. Sajnos Leningrádban megbetegedett, és nem tudta letenni a felvételi vizsgát. Behívták sorkatonának. Nagyon jó alakulatba került, ahol radarberendezésekkel foglalkoztak, a munka elektronikai jellegű volt. Jurij a mellett a tiszt mellett volt, aki az elektronikus tervrajzokkal foglalkozott. Miután leszerelt, visszatért Ungvárra, és egy gyárban helyezkedett el műszerészként. Aztán fölvtették a Lvovi műszaki egyetem villamosmérnöki karára. Miután befejezte a tanulmányait, ugyanabba a gyárba ment vissza mérnöknek, ahol előtte dolgozott. Ott volt egészen a peresztrojkaig, amíg a gyár meg nem szűnt. Akkor a barátjával egy kávéházat nyitott. Ez a munka nem tetszett neki, de muszáj volt pénzt keresnie. Három évig csinálta, aztán amikor Ungváron megalakult a Heszed, az igazgatója odahívta Jurijt. Most ő a Heszed területi igazgatója, meg van elégedve a munkájával. Itt lakik tőlünk nem messze, gyakran vagyunk náluk, ők is nálunk.

Egyik fiunknak sem zsidó a felesége. Mindketten boldogok a házasságban, és ez a fő.

Az egyetlen unokánk, Filip, Jurij fia 1975-ben született. Miután befejezte az iskolát, a Szochnutban fölajánlották neki, hogy tanuljon Izraelben. 1994-ben elment. Igaz, eleinte nem alakult minden a legjobban. Itt azt ígérték neki, hogy az oktatás ingyenes lesz. Kiderült, hogy nem úgy van. Filip szakácstanfolyamra járt, és a tanfolyam után egy, a Holt-tengernél lévő étteremben dolgozott szakácsként. Aztán behívták a hadseregbe. Miután leszolgált a hadseregben, fölvtették a netanjai egyetemre sportorvosi szakra. Most már ötödéves, és nagyon elégedett mindennel. Segítünk neki, hogy sikeresen befejezhesse a tanulmányait. Nagyon tetszik neki a foglalkozása. Mi is örülünk neki,

hogy ilyen lehetősége van tanulni, világot látni, hiszen korábban ilyesmit még csak elképzelni sem lehetett. Múlt nyáron Filip ideutazott. A Szochnut nyári gyerektáborokat szervez Kárpátalján. Ebben az évben is meghívták, és reméljük, hogy nyáron megint láthatjuk az unokánkat.

Azt nem mondanám, hogy a háború után a feleségemmel vallásosak maradtunk volna. Nem imádkoztunk, nem jártunk a zsinagógába, nem állt módunkban kóser háztartást vezetni. A koncentrációs tábor után, a családom halála után én végérvényesen eltávolodtam a vallástól. De a gyerekeink tudták, hogy ők zsidók. Meséltem nekik a zsidó történelem eseményeiről. Minden zsidó ünnepkor elmeséltem nekik az ünnep történetét és hagyományait, elmondtam, hogyan kell megtartani ezeket az ünnepeket, és mivel kapcsolatosak. Pészahkor elmeséltem nekik, hogyan kerültek a zsidók Egyiptomba, hogyan szabadította őket ki Mózes, honnan erednek ezek a húsvéti szokások, elmondtam, hogy a hagyomány szerint maceszt kell enni Pészahkor, és még sok minden mást is. És minden ünnepről ugyanígy. Amikor ünnep volt, mindig így meséltünk: „Ma Pészah van. Nálunk otthon ez így zajlott...” Tilda ilyenkor a zsidó konyha ünnepi ételeit főzte. Pészahra mindig elrakott egy kis hordó céklaitalt, volt macesz, Purimra mindig volt hámántáska, Ros Hásánakor pedig méz és alma volt kitéve az asztalra. Meséltem a fiaimnak a gyerekkoromról, a héderről, arról, hogy jártunk apámmal a zsinagógába, a bár micvómról, mindarról, amit már itt elmeséltem. Elmondtam nekik, hogyan távolodtam el kissé a vallástól, amikor dolgozni kezdtem. Elmondtam azt is, hogyan sértettem meg édesanyámat, és hogy ez a bűnöm teherként ül azóta is a lelkemen, hiszen anyámmal többé nem találkoztam, és csak gondolatban tudok bocsánatot kérni tőle a szavaimért. A fiaink gyerekkoruktól tudták, hogy a zsidósághoz tartoznak. Én úgy tartottam, hogy mi kötelesek vagyunk ezt átadni nekik. Aztán hogy mihez kezdenek a tőlünk kapottakkal, az már az ő dolguk. A koncentrációs táborról nem beszéltünk velük a gyerekkorukban. Ez akkor túl nehéz volt nekünk. Úgy éreztem, hogy ha beszélni kezdek róla, akkor elsírom magam. Már felnőttek voltak, amikor először hallottak erről tőlünk.

Sok barátunk volt, többnyire zsidók, de voltak nem zsidók is. Mi mindig örültünk, amikor ünnepet rendezhettünk, és barátokat hívhattunk hozzánk. A családból mindenkinek megünnepeltük a születésnapját. A szovjet ünnepeket is megtartottuk, bár nem mondhatnám, hogy a lényegüket tekintve ünnepek lettek volna számunkra a szovjet ünnepek. De mindig szabadnapok voltak, és örültünk, hogy összejöhetünk a barátainkkal az ünnepi asztal körül beszélgetni, és hozzánk közel álló emberek társaságában pihenhetjük ki a dolgos hétköznapiakat. Annyi vendég gyűlt össze mindig, hogy összenyitottuk a két szobát, és az asztalt hosszában állítottuk fel. Még e mellett a nagy asztal mellett is mindig szűkösön voltunk. Nagyon jó volt a hangulat. Szinte minden barátunk idősebb volt nálunk. Idősebbekkel barátkoztunk, mert a mi nemzedékünkéből nemigen jöttek vissza zsidók a lágerből. Most meg nézzük a fényképeket: ez sincs, az sincs... Senki sincs. Ketten maradtunk az egész baráti társaságból. Érti, hogy ez mit jelent? Félelmetes, amikor az ember fölidézi, hogy milyen vidám baráti társaságunk volt, és csak ketten maradtunk. Megyünk a temetőbe, itt van eltemetve az egyik, amott a másik... Ez félelmetes. Jó, hogy a barátaink gyerekei barátkoznak velünk. A barátaink Ungváron maradt gyerekei közül sokan tartják velünk a kapcsolatot.

A szabadidőmet mindig a családommal töltöttem. Hétvégeken sétáltunk és hegyet másztunk. Nyáron kirándulni, télen meg síelni jártunk a hegyekbe. Nyaraltunk délen, a tengerparton is. Az 1970-es években kaptam egy telket, és építettünk rá egy dácsát [orosz: víkendház], gyümölcsfákat és virágokat ültettünk. A dácsa lett a szabadidőnk kedvenc színhelye. A fiaim segítettek fölépíteni a

házat. A feleségem szeret kertészkedni. Tilda és én sokszor mentünk koncertre és színházba.

Amikor az 1970-es évek végén megkezdődött a zsidók tömeges elvándorlása Izraelbe, én és a feleségem nem készültünk kivándorolni [Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszöllősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására. – A szerk.]. Az ismerőseink és barátaink közül sokan elmentek, a hozzánk legközelebb álló emberek, Frida és Vojta is. De mi nem kockáztattuk, hogy mindent előlről kezdjünk. Ha kivándoroltunk volna Izraelbe, mindent a nulláról kellett volna kezdenünk. A hébertudásom elegendő lett volna a köznapi kommunikációhoz, de ahhoz, hogy dolgozzam, már nem. Hozzászoktunk a lakásunkhoz, az itteni életünkhöz. Sok barátunk van, a legtöbbjük zsidó, de vannak nem zsidók is. Nehéz lett volna a megszokott társasági élet nélkül. Átgondoltuk a dolgot, megvitattuk a gyerekekkel: Na gyerekek, megyünk? Ha azt mondták volna, hogy megyünk, akkor valószínűleg rászántuk volna magunkat a kivándorlásra. De a fiaink sem mutattak különösebb szándékot arra, hogy kimenjenek, így maradtunk. Minél idősebbek vagyunk, annál kevésbé reális, hogy elmenjünk. Már nyolcvan éves vagyok, és új életet kezdeni, az már nem nekünk való.

A peresztrojkat örömmel fogadtuk. Már mi is láttuk, hogy a szovjet berendezkedés az egy abnormális rendszer. Mindkét testvérem Izraelben élt, de nem tudtam velük levelezni. Én is és a feleségem is párttagok voltunk, vezető beosztást töltöttünk be. Azokban az években nem volt tanácsos a kapitalista országok állampolgáraival levelezni. Tilda bátyjának, Fülöpnek a felesége levelezett az Izraelben élő bátyjával. Tilda és én a húgomnak és a nővéremnek szóló leveleket odaadtuk neki, ő pedig beletette őket a bátyjának szóló levél mellé, a borítékba. A bátyja pedig továbbította a testvéreimnek. Visszafelé is ugyanezen az úton jöttek a levelek. Nagyon ritkán leveleztünk, mert a procedúra nagyon körülményes volt. Még így is félttem, hogyha kiderül a dolog, akkor az minimum elbocsátással és a pártból való kizárással fenyeget, de az is lehet, hogy bírósággal, kémkedés vádjával és még ördög tudja, mivel. A testvéreimmel csak ilyen kapcsolatom volt, tudtam róluk, és ők is tudtak rólam. Tudtam, hogy Ibolya húgom Izraelben férjhez ment egy Stein nevű emberhez. Olga Izraelben könyvelőként dolgozott mindaddig, amíg nyugdíjba nem ment. Van egy fia, 1947-ben született, informatikával foglalkozik és egyetemi tanár. Ibolya, miután férjhez ment, már nem dolgozott, háztartásbeli volt. Két lánya van: Margalit, aki 1950-ben született, és Érit, aki 1953-ban. Ibolya mindkét lánya férjnél van, gyerekeik vannak. Ezeket a levélváltásokon kívül nem volt semmiféle kapcsolatunk. Korábban, ha valakinek az állandó lakhelye más országba került, már nem volt arra remény, hogy valaha is viszontláthatjuk, hogy ellátogathatunk hozzá, vagy meghívhatjuk magunkhoz. A peresztrojka megadta nekünk ezt a lehetőséget. Először 1988-ban utaztunk a feleségemmel Izraelbe, a peresztrojka elején. Mindannyian összegyűltünk az ünnepi asztalnál, és a találkozás első napján minden tósztot Gorbacsovra mondtunk. Hogy feléledtünk akkor! Tilda és én találkoztunk a barátainkkal: Vojtával, a barátommal, akivel együtt voltam az összes lágerben, és Tilda barátnőjével, Fridával, Vojta feleségével, akivel meg Tilda járta meg a koncentrációs tábort. Egy ilyen barátság többet jelent, mint a vérrokonság. Ilyen hosszú szünet után újra találkozhattunk, megölelhettük, megcsókolhattuk őket... Azóta már többször is voltunk Izraelben. Megismertem és megszerettem ezt a rendkívüli országot, lelkesedem a népéért, amely a kősvatagban létrehozta a paradicsomot. És nagyon örülök, hogy az unokám ebben az országban élhet.

A zsidóság újjászületése is éppen a peresztrojka idején kezdődött el.

Három évvel ezelőtt Tilda és én Auschwitzba utaztunk egy csoporttal a hmelynyicki Heszedből. Én voltam a csoport rabbija, nekem kellett kádist mondanom az Auschwitzban elhunytakért. Beszéltem a csoport tagjainak arról, hogy mi történt velünk, és mi lett a családunk sorsa. Ebben a csoportban mi voltunk az egyetlenek, akik nem hallomásból ismerték Auschwitzot, a többiek Ukrajna különböző gettóit járták meg. Nagyon nehéz volt ez az út számunkra. Amikor a kádist mondtam, Tilda azt hitte, hogy ott helyben meghalok: remegett a lábam, remegett a kezem, elcsuklott a hangom. Nagyon félelmetes volt. Persze azért próbáltam tartani magam, hiszen nem voltam egyedül. A tárlatvezető meghallotta, hogy Tildával magyarul beszélünk egymással, azt gondolta, hogy Magyarországról jöttünk, és átvitt minket a magyar terembe. Ott az összes falat beborítva, ábécé rendben vannak fölírva a nevek. A plafontól egészen a padlóig. Megtaláltam közöttük édesapám és Jidl bácsikám nevét. Nem tudom, hogyan éltem túl azt a percet. A neveik lent voltak. Lehajoltam, amikor olvastam a listát, elestem, és nem tudtam fölkelni. Még emlékezni is szörnyű rá. De emlékezni kell rá, és el kell mesélni, hogy soha ne ismétlődjön meg.

1983-ban otthagytam a főmérnöki állást. Saját akaratomból mentem el, már nehezemre esett megbirkóznom a rengeteg tennivalóval. Marasztaltak, hogy dolgozzam még. Hogy főmérnök legyek, azt határozottan elutasítottam, erre fölajánlották, hogy legyek tanácsadó. Hiszen az utolsó kis csavarig ismertem ezt a gyárat, minden az én időmben épült. 1991-ig dolgoztam ott. 1991-ben indult egy kampány, amelynek keretében az összes nyugdíjast eltanácsolták. A gyár igazgatója azt javasolta, hogy a gyárra támaszkodva, hozzak létre egy kisvállalkozást, és legyek az igazgatója. Összeszedtem néhány nyugdíjast. A kisvállalkozásban két évig dolgoztam, de a munka nem tetszett, és 1994-ben végleg nyugdíjba mentem. A pártból 1991-ben léptem ki.

A feleségem sem ment még nyugdíjba, amikor elérte a nyugdíjkorhatárt. Már betöltötte az ötvenötöt, de a munkahelyéről nem engedték el, marasztalták, azt mondták, hogy nem tudnak nélküle meglenni. Tilda még öt évet dolgozott ugyanabban a beosztásban, aztán ragaszkodott hozzá, hogy nyugdíjba menjen. Eljött az idő, amikor ideje volt már pihenni.

Most sem ülök tétlenül. A szovjethatalom évei alatt zsidó maradtam. A lelkemben is zsidó vagyok, zsidó nevelésben is részesültem, a vallásom is zsidó, és a koncentrációs táborban is zsidó családtagjaim haltak meg. Miután nyugdíjba vonultam, hívtak az ungvári hitközségbe. Így lettem vezetőségi tag a Heszedben, a jiddiskájt írott és íratlan szabályaiért [Jiddiskájt/ jiddiskeit - itt: a zsidó szokásokban való jártasság. - A szerk.], a zsidóság törvényeinek betartásáért felelek. Vannak persze mások is, akik tudják mindezt, de fiatalabbak nálam, kevesebbre emlékeznek, hiszen nem egy ilyen haszid családban nőttek fel, mint én. Úgyhogy nekem kellett az első időkben tanítani a felnőtteket és a gyerekeket is. El tudom mesélni, hogy volt nálunk otthon, és hogyan kell lennie annak, aki betartja a zsidó hagyományokat. Most már egy kicsit egyszerűbb, mert már vannak zsidó iskolák, ahol a gyerekeket tanítják, a felnőtteknek meg a zsinagógában tartanak előadást. Most már sok zsidó újság, könyv van, de az 1990-es években mindez még nem volt. Még most is ezzel foglalkozom. Nagyon gyakran meghívják, főleg ünnepek alkalmával, hogy meséljek a hagyományokról, az imákról, a jiddiskájtról, a történelemről, mert én mindezt tanultam, és valamire még emlékszem belőle. Néha, hogy jobban felidézzem, hozzáolvasok, de általában olyanokról mesélek, amit magam is átéltem. Különösen sokat foglalkoztam a gyerekekkel. És örömemet lelem abban, hogy az embereknek hasznára válok. Én zsidó vagyok, és úgy tartom, hogy egy zsidónak tudnia kell, miért zsidó. Hogy tartja magát ahhoz, amit megtudott, vagy nem, ez az ő lelkiismeretén múlik. De ha úgy tartod magadról, hogy zsidó vagy, akkor valamennyire

ismerned kell a zsidó hagyományokat.

Miután nyugdíjba mentem, a feleségem és én megtartottuk otthon a zsidó ünnepeket. Minden szükséges dolog megvan ehhez nálunk otthon. Van hanukijánk, a zsidó iskola tanulóitól kaptunk ajándékba a macesz letakarására szolgáló terítőt, amit ők hímeztek ki. Amikor a zsinagógánkba amerikai rabbik érkeztek, én voltam az egyetlen, aki tudott velük héberül beszélni. Annyira megszerettek, hogy adtak ajándékba széderhez való tálcát [szédertálat], amin kis kerek mélyedések vannak, és a széderhez való poharat. Ezek valamikor, a gyermekkoromban ezüstből voltak, most meg valami rozsdamentes fémből készítik őket, nagyon szépek. Most ezeket használom otthon a széderhez. Ha eljön az ideje, én is odaadom majd valakinek. Most mi Tildával és a fiunk családjával a Heszedben ünnepeljük meg a zsidó ünnepeket. Ebben az évben kiálltam a színpadra Purimkor. A Heszed a városi színházban rendezte meg a Purimot. Kérték, hogy szerepeljek. Azt gondoltam magamban: na, most megint meséljem el Hámán és Eszter történetét, amit már úgyis mindenki ismer... Inkább csinálok én nektek egy kis meglepetést! Kigomboltam az ingemet, gumicsizmát húztam, az egyik nadrágszáramat betúrtem a csizmába, a másikat kint hagytam, föltettem valami sapkát, és kiszaladtam a színpadra. Bolondoztam, énekelni kezdtem nekik. Előre megbeszéltem a műsorvezetővel, hogy vigyen le engem a pódiumról, mert én részeg fogok játszani, és magamtól nem megyek le. Ő persze tudta, hogy én részegnek tettetem magam, de a többiek azt gondolták, hogy csakugyan részeg vagyok. Megpróbált lehozni a színpadról, én meg elkezdtem ellenkezni, azt mondtam, hogy ha egy zsidónak részegre kell innia magát Purimkor, akkor miért visznek le a színpadról? Aztán dicsértek, mondták, hogy jó színész vagyok, és hogy mindenki biztos volt benne, hogy valóban részeg vagyok. Többet ilyet nem csináltam. Egyszer megvicceltem őket, elég is az. Az öregember olyan, mint a kisgyerek. Öregkoromra rávettek, hogy szórakoztassam az embereket. A hanukiját is én gyűjtöttem meg Hanukakor a városi színházban.

A feleségem is, én is idén töltjük be a nyolcvanát. De igyekszünk nem megadni magunkat az évek számának. Akármilyen idő van is, minden nap sétálunk egyet kettesben. Hó, eső, fagy nekünk nem jelent akadályt, csak a szél zavar. Minden nap hat kilométert gyalogolunk. Van egy kedvenc útvonalunk a város szélén levő parkban. Már tizenöt éve hetente háromszor uszodába járunk. Igyekszünk jó formában maradni. Nem tudom, meddig tudjuk még tartani magunkat. Az én fő és kedvenc időtöltésem mostanság a számítógép. Először csak arra kerestem lehetőséget, hogy az Izraelben élő unokámmal kommunikáljak, hiszen telefonálni nagyon drága. Vettünk egy számítógépet az e-mail miatt. Aztán elkezdett érdekelni a dolog, járok a Heszedbe egy számítógépes klubba, tanulok. Ha valami nem sikerül, akkor idegeskedem, bosszankodom. De amikor valami új dolog sikerül, például megtaláltam a zsidó betűket a számítógépen, és már be tudom írni a héber szöveget, akkor nagyon örülök. A számítógép az egyetlen szórakozásom, amit nem oszt a feleségem. Egyébként mindig ketten vagyunk, mindig együtt vagyunk. És annak ellenére, amiket átélünk, hálás vagyok a sorsnak, hogy találkozhattunk, és leélhettük egymással az életünket.